

Utjecaj turizma na kulturnu baštinu obalnih regija Republike Hrvatske

Skočić, Hrvoje

Master's thesis / Diplomski rad

2017

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:186:461591>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-03**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences - FHSSRI Repository](#)

Sveučilište u Rijeci

Filozofski fakultet u Rijeci

Odsjek za povijest umjetnosti

Hrvoje Skočić

UTJECAJ TURIZMA NA KULTURNU BAŠTINU OBALNIH REGIJA REPUBLIKE
HRVATSKE

(diplomski rad)

Rijeka, rujan 2017.

Sveučilište u Rijeci
Filozofski fakultet u Rijeci
Odsjek za povijest umjetnosti

UTJECAJ TURIZMA NA KULTURNU BAŠTINU OBALNIH REGIJA REPUBLIKE
HRVATSKE
(diplomski rad)

Mentor: dr. sc. Marijan Bradanović

Student: Hrvoje Skočić, 00090537494

Rijeka, rujan 2017.

Sažetak	1
Uvod.....	3
1. Identitet, kulturna baština i autentičnost	5
1.1. Identitet.....	5
1.2. Kultura i kulturna baština	7
1.3. Autentičnost.....	11
2. Povijesni kontekst	15
2.1. Početci masovnog turizma na Hrvatskim prostorima.....	17
3. Deskripcija i analiza primjera	19
4. Istarska županija.....	20
4.1. Turističko naselje Červar-Porat	21
4.2. Grad Raša	25
4.3. Grad Poreč i episkopalni kompleks Eufrazijeve bazilike	26
4.4. Naselje Barat.....	27
4.5. Natura Histrica.....	29
5. Hrvatsko primorje	31
5.1. Grad Opatija	31
5.2. Otok Krk.....	38
5.3. Marina Punat.....	39
5.4. Hotelski grad Haludovo.....	41
6. Dalmatinska regija	46
6.1. Odmaralište Krvavica	46
6.2. Hotel Jadran.....	48
6.3. Problem tzv. apartmanizacije i ilegalne gradnje.....	51
6.4. Otok Vir.....	52
6.5. Otok Hvar	57
6.6. Nacionalni park Kornati	58
6.7. Grad Zadar	60
6.8. Grad Dubrovnik.....	63
6.9. Društvo prijatelja dubrovačke starine	68
6.10. Okolica Dubrovnika	69

Zaključak.....	81
Literatura:	84

Sažetak

Rad se temelji na analizi utjecaja turizma na kulturnu baštinu obalnih regija Republike Hrvatske. Započinje definiranjem identiteta, kulturne baštine i autentičnosti. Identitet je za potrebe rada definiran kao svijest o prošlosti, to jest kao dio poruke koju u sebi nosi baština i koji postaje element spoznaje o postojanju. Kultura je definirana kao skup vrijednosti određenoga društva odnosno svega onog što je u njega došlo, iz njega proizašlo, preostalo i sačuvalo se na teritoriju na kojem ono postoji. Autentičnost je stavljena u suodnos s kulturom pa tako kultura čovječanstva nije samo fizički zbroj nacionalnih kultura već su pojedine specifičnosti nacionalnih kultura doprinosi široj globalnoj kulturi. Polazište rada temelji se na stavu kako kultura „obuhvaća ukupnost tvorbi ili pojava u materijalnom i duhovnom životu svakoga naroda i čovječanstva u cjelini“ dok je baština shvaćena kao „nasljeđe koje preci ostavljaju potomcima.“ Baština tako ulazi u sam pojam kulture kao nešto što je sačuvano i što se prenosi te kao ono koje je naslijeđeno. U nastavku je dana podjela kulturne baštine na materijalnu i nematerijalnu, a u radu će se problematizirati obje. Rad je svojevrstan pregled utjecaja turizma na kulturnu baštinu u obalnim regijama Republike Hrvatske i stoga je baš kao i hrvatski dio istočne obale Jadrana podijeljen na tri dijela, a to su: Istra, Hrvatsko primorje i Dalmacija. U tim poglavljima navedeni su primjeri pozitivnih, ali i negativnih utjecaja turizma na kulturnu baštinu –materijalnu i nematerijalnu.

Ključne riječi

Kulturna baština, kultura, turizam, identitet, autentičnost, zaštita

Abstract

The thesis is based on analysis of influence of tourism on cultural heritage in coastal regions of Republic of Croatia. It begins by defining identity, cultural heritage and authenticity. For the purpose of the thesis, identity is defined as awareness of the history, i.e. as a part of the message carried by heritage and becoming an element of knowledge of existence. Culture is defined as a set of values of certain society, i.e. everything that came in to it, came from it, remained and was preserved on the territory it exists on. Authenticity is set in correlation with culture so that human culture is not only physical sum of national cultures, certain specifics of national cultures contribute to wider, global culture. Starting point of the thesis is based on proposition that culture „encompasses the totality of the creation or phenomenon in the material and spiritual life of every nation and humanity as a whole“, while heritage if taken as „the legacy that ancestors leave behind.“ Heritage as such enters the very notion of culture as something that is preserved and something that is passed on and inherited. The following is a division of the cultural heritage into material and immaterial, and the thesis will problematize both. The thesis is a specific overview of the impact of tourism on cultural heritage in coastal regions of Republic of Croatia, so just as the region itself, it is divided in three parts: Istria, Croatian littoral and Dalmatia. In those chapters there are examples of positive and negative influences of tourism on cultural heritage also – material and immaterial.

Uvod

U Hrvatskoj se danas pod zaštitom Ministarstva kulture u kategoriji kulturnih dobara nastalih u svrhu turizma ili pod njegovim utjecajem vodi preko dvije stotine građevina¹. Pojedina takva kulturna dobra bit će predmet analize ovoga rada kako bi se na njihovom primjeru prikazalo da je upravo turizam mehanizam kojim se kulturna dobra mogu stvarati i uništavati, no turizmom ih je moguće i ponovno revitalizirati te pretvoriti u nositelje ili zatiratelje identiteta lokalne zajednice i kulture. I dok neki od tih objekata nisu nastali u svrhu turizma, poput nekih vila, danas je čest slučaj da se one iznajmljuju u tu svrhu ili da ih se koristi kao turistički resurs u kontekstu kulturnog turizma. Osim građevinskih struktura, u radu će biti riječi i o utjecaju turizma na ostale vrste materijalnog i nematerijalnog kulturnog nasljeđa.

Definicija turizma vrlo je raznolika te ima različita značenja zato što predstavlja širok spektar aktivnosti. Dodajmo tome i da njegova definicija različitim grupama u samoj turističkoj industriji predstavlja drugačiji pojam. S obzirom na to da ćemo u ovom radu pobliže objasniti neke različite grane turizma, njega najjednostavnije možemo definirati kao „gospodarstvenu djelatnost koja turistima organizira putovanja te smještaj i razodolu u mjestima privremenog boravka“², dok same turiste možemo definirati kao „ljudе koji putuju i odsjedaju u mjestima izvan uobičajenog mjesta na razdoblje ne dulje od jedne godine u svrhu zabave, posla ili drugih razloga.“³ Naravno danas postoji različiti i vrlo široki spektar vrsta ili grana turizma te se pojedine smatra više ili manje pozitivnim faktorom pri zaštiti kulturne baštine. Tako recimo većina autora koji se bave ovim problemom, uključujući i organizacije poput UNESCO-a⁴ smatraju kako kulturni turizam⁵ (turizam nasljeđa koji je uža grana

¹Prema registru kulturnih dobara Ministarstva kulture Republike Hrvatske na prostoru cijele države se pod zaštitom nalaze: 23 hotela, 2 motela, 107 ljetnikovaca, 91 vila, te lječilište i odmaralište izgrađeni u različitim povijesnim razdobljima, od antike do 20-og stoljeća.

² Preuzeto s: <http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search> (20.11.2016.)

³ Definicija prema Svjetskoj turističkoj organizaciji (WTO), preuzeto s: <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=62763> (20.11.2016.)

⁴UNESCO (eng.: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization; hrv.: Organizacija Ujedinjenih naroda za obrazovanje, znanost i kulturu) – „Specijalizirana je organizacija u sustavu ujedinjenih naroda, utemeljena 16. studenog 1945. godine sa sjedištem u Parizu. Glavni cilj organizacije je doprinos miru i sigurnosti promovirajući suradnju među narodima na područjima obrazovanja, znanosti i kulture u cilju unapređenja općeg poštovanja pravde, vladavine zakona, ljudskih prava i temeljnih sloboda.“

⁴ Selekcijски kriteriji preuzeti su sa službene stranice organizacije UNESCO-a: <http://whc.unesco.org/en/criteria/>(8.3.2017)

⁵ Prema ICOMOS-ovoj povelji za kulturni turizam iz travnja 1997. g. koja nadopunjuje prvu definiciju iz 1976.: „Kulturni turizam se može definirati kao aktivnost koja omogućuje ljudima da doživljavaju različite načine života drugih ljudi i kultura, čime iz prve ruke imaju uvid u njihove običaje, tradicije, fizičkog okruženja, intelektualne ideje i druga mjesta sačuvana iz prošlih vremena, a koja imaju različiti povijesni, arheološki ili

kulturnog turizma) ili kreativni turizam imaju puno veće pozitivne utjecaje na kulturnu baštinu od klasičnog masovnog turizma, odnosno rekreativnog turizma baziranog na *suncu, pijesku i moru* (upravo takav je još uvijek u velikoj mjeri hrvatski turizam). Svakodnevno smo svjedoci utjecaja turizma na sve aspekte života i kulture. Utjecaj različitih globalnih trendova i sve brže urbane promjene dovode u pitanje tradiciju i kulturu, a brišu se i posebne značajke pojedinih mjesta koje čine identitet i autentičnost određenog mjesta, zajednice ili šire regije. Stoga ćemo se u ovome radu dotaknuti direktnih i indirektnih utjecaja turizma na kulturnu baštinu, materijalnu i nematerijalnu, a dijelom i na prirodnu s obzirom na to da i ona često čini ambijent odnosno cjelinu⁶ u kojoj sagledavamo određeni spomenik. Dio postojećih radova na ovu temu i problem fokusira se na pojedine aspekte tog utjecaja, od ekološkog i socijalnog pa do kulturološkog aspekta. No svi ovi aspekti utječu jedan na drugoga te ih je potrebno sagledati kao cjelinu. Upravo takvoj tvrdnji u korist ide i članak 3. Nairobijske preporuke koja se odnosi na koherentnost ili povezanost prema kojima se „svako povijesno područje i njegova okolina moraju se uzimati u svojoj cijelosti kao suvisla cjelina, čija ravnoteža i osobna priroda ovise o spajanju dijelova od kojih je ona sastavljena i koji isto toliko uključuju ljudske aktivnosti koliko i građevine, prostornu organizaciju i okolinu. Stoga svi ispravni elementi, uključujući ljudske aktivnosti, koliko god one bile skromne, imaju značenje u odnosu na cjelinu, što se ne smije zanemariti.”⁷

neki drugi kulturni značaj. Kulturni turizam razlikuje se od rekreativnog turizma u nastojanju da se stekne razumijevanje ili uvažavanje prirode mjesta koja se posjećuje.“

Autor Janos Csapo u svom radu *The Role and Importance of Cultural Tourism in Modern Tourism Industry* navodi kako se atrakcije u kulturnom turizmu mogu podijeliti u tri kategorije: 1. Izgrađene i materijalne vrijednosti; 2. Kulturne vrijednosti povezane sa svakodnevnim životom; 3. Manifestacije i festivali

⁶ Radovan Ivančević, „Radijus ozračja spomenika“ u: *Radovi Instituta povijesti umjetnosti: Obnova spomenika kulture br.20*, ur. Ivo Maroević (Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 1996.), 27-39.

⁷ The Valletta Principles for the Safeguarding and Management of Historic Cities, Towns and Urban Areas, 2011. Preuzeto s: http://www.icomos.org.tr/Dosyalar/ICOMOSTR_0209751001353671440.pdf

1. Identitet, kulturna baština i autentičnost

Razmatranja o teorijskim odrednicama na kojima se rad temelji započinjemo određivanjem triju bitnih pojmova, a to su: identitet, kulturna baština i autentičnost. Prikazom i definiranjem tih triju pojmova na samome početku rada želi se ukazati na njihovu povezanost i neraskidivost. Poglavlje započinjemo definiranjem identiteta pojedinca, a zatim i zajednice odnosno mjesta s kojim je, u kontekstu ovoga rada, povezan pojam kulturne baštine dok se autentičnošću pokušava valorizirati vrijednost dijelova kulturne baštine ili baštine u cjelini. Ta tri pojma nužna su za razumijevanje problematike rada.

1. 1. Identitet

„Čovjek kao pojedinac svoj identitet gradi na osobnim sjećanjima i uspomena dok društvo, kao mreža pojedinaca povezanih zajedničkim etničkim, povijesnim, duhovnim, političkim, vrijednosnim, kulturnim odrednicama, izgrađuje svoj identitet uz pomoć predmeta sjećanja, memorabilija u kojima se inkorporira društveno, kolektivno pamćenje.“⁸ „Svijest o prošlosti se može okarakterizirati i kao svijest o identitetu.“⁹ Ivo Maroević smatra je kako je identitet dio poruke koju u sebi nosi baština i koji postaje element spoznaje o postojanju, o vlastitim korijenima prošlosti i strukturama koje su duboko u nama te nas na taj način, htjeli mi to ili ne, određuju – pripadnost naciji, zavičaju, mjestu, rasi, civilizaciji, kulturi, religiji ili bilo kojem drugom obliku svijesti. Upravo u ambijentima kulturne baštine ili među predmetima koji prezentiraju baštinu spoznajemo sličnosti i razlike utvrđujući tako vlastite identitete. Zbog toga je kulturni identitet čije stvaranje omogućuje doticaj s baštinom nenadoknadiv, i za pojedinca i za društvo u cjelini.¹⁰ Stoga možemo zaključiti kako je baština bilo materijalna ili nematerijalna, jednim dijelom nositelj i prenositelj kulturnog identiteta koji je ujedno uvjetovan kulturom kao i pov. promjenama na nekom području.

Kada pak govorimo o identitetu mjesta dio autora koji se bavi tom problematikom smatra kako su takvi pojmovi subjektivni te se neprestano stvaraju novi i mijenjaju postojeći, odnosno ne postoje kao objektivna stvarnost sami po sebi. Pojedinci ili zajednice takve pojmove pripisuju mjestima i događajima ovisno o potrebama i interesima¹¹ te kako su one

⁸ Marko Sjekavica, Sustavno uništavanje baštine – prema pojmu kulturocida/heritocida u: *Informatica museologica*, Vol.43, No.1-4 (Zagreb: Muzejski dokumentacijski centar, veljača 2013.) <https://hrcak.srce.hr/134127> (17.12.2016.)

⁹ Tomislav Šola, *Eseji o muzejima i njihovoj teoriji* (Zagreb: ICOM CROATIA, 2002.)

¹⁰ Ivo Maroević, *Uvod u muzeologiju* (Zagreb: Zavod za informacijske studije Odsjeka za informacijske znanosti Filozofskog fakulteta, 1993.), 99.

¹¹ Čest je slučaj kada određeni pojedinci ili cijele zajednice zloupotrebljavaju identitet (većinom nacionalni) i stvaraju legende i mitove kao sredstvo uniformiranja društva ili utjecaja na javno mišljenje.

samo mentalne konstrukcije svakog pojedinca i/ili zajednice.¹² No, ako razmislimo većina gradova, a pogotovo manjih mjesta koja nisu još zahvaćena globalizacijom i uniformiranošću, imaju svoje posebnosti. Te posebnosti mogu biti materijalne prirode poput određenih spomenika, građevina, karakteristične vrste arhitektonskog izričaja ili okoliša dok s nematerijalne strane to mogu biti određene tradicije, govori ili rituali koji upravo to selo, grad ili čak regiju čine drugačijim od svih drugih. Upravo je to ono što čini određeni identitet mjesta. Naravno, postoje i brojni primjeri kada se identitet mjesta stvara umjetno, odnosno kada se imidž neko grada stvara ili pretvara u turistički resurs radi lakše prepoznatljivosti i prodaje same destinacije u turističke svrhe, tj. u konačnici ekonomski profit. Osim toga postoji i problem ili više dilema s drugim pojmovima i terminima koji imaju isto ili vrlo slično značenje. Neki od takvih termina su *duh, karakter ili atmosfera* mjesta, te stari latinski izraz *genius loci*. Ponekad se kao termin za identitet mjesta koristi pojam autentičnost koji i sam ulazi u pojam identiteta. Odnosno identitet mjesta može biti autentičan ili izmišljen. Možemo reći da svaka zajednica u svom identitetu ima nešto uvezeno i prilagođeno zajednici. Nešto što izvorno nije bilo autentično tom mjestu, ali je s godinama postalo tradicija. Takav primjer možemo pronaći na otoku Korčuli u obliku mačevalačkog plesa, to jest igre Moreške koji se na otoku izvodi od 17. st. i to potvrđuju pisani dokumenti. Međutim, ovaj ples je u vrijeme svojeg nastanka bio uobičajen diljem Mediterana te stoga možemo tvrditi kako on nije autentičan lokalni folklor već je prenesen iz drugih zemalja (ples se izvodio u Španjolskoj, na Korzici i Siciliji), ali je s vremenom postao dio tradicije i identiteta Korčule i danas je zaštićen kao nematerijalno kulturno dobro. No, nećemo pogriješiti ako ustvrdimo kako je ovaj tradicijski događaj pretvoren u turistički resurs i kako se njegova izvedba komercijalizirala, odnosno komodificirala. Takvoj tvrdnji ide u prilog činjenica da se nekada ritualni ples izvodio jednom godišnje na dan svetog Todora (29. srpnja), zaštitnika grada, da bi naposljetku Moreška prerasla u redovite tjedne izvedbe u trajanju ljetne turističke sezone (od lipnja do rujna).¹³ Bez obzira na to većina stanovnika Korčule ples smatra lokalnim identitetom, a turisti koji ga posjećuju autentičnim jer ga doživljavaju kao autentično iskustvo lokalne kulture bez obzira na njegove izvorne korijene postanka.

¹² Paulus P.P. Huigen i Louise Meijering, „Making places: A story of De Venen“ u: *Senses of Place: Senses of Time*, ur. Gregory J. Ashworth i Brian Graham (Ashgate, 2005.), 19-30.

¹³ Preuzeto s: http://www.korcula-experts.com/hr/travel-trips/?&datsum_tot=na&page2=1&itemid=27 (19.3.2017.)

1.2. Kultura i kulturna baština

Kako bi mogli ustanoviti utjecaj turizma na kulturnu baštinu i identitet neke zajednice ili regije, moramo prvo pobliže definirati pojam kulture. Sam pojam kulture ima nekoliko definicija i interpretacija koje su se mijenjale i nadopunjavale kroz povijest. Kulturi nekog naroda pripada sve ono što je u nju došlo, sve što je iz nje proizašlo, preostalo i sačuvalo se na teritoriju na kojem ona postoji, te kultura kao takva ne poznaje regionalne ili nacionalne granice. Kulturni identitet može biti znatno širi od granica jedne sredine, grada ili područja. Na kulturu čovječanstva se ne gleda kao na fizički zbroj nacionalnih kultura, već su pojedine specifičnosti nacionalnih kultura tek djelomični doprinosi široj globalnoj kulturi.¹⁴ Nama će biti dovoljne tri kako bi pomogle objasniti sam pojam kulturne baštine i njenu podjelu.

Prva definicija je opća i najšira te se odnosi na „ukupnost materijalnih i duhovnih dobara, ali i etičkih i društvenih vrijednosti što ih je stvorilo čovječanstvo dok se druga uža odnosi na ukupnost duhovne, moralne, društvene i proizvodne djelatnosti jednog društva ili epohe. Posljednja definicija se odnosi na ukupnost obrazovanja, znanja, vještina, etičkih i socijalnih osjećaja, društvenog ophođenja i ponašanja nekog pojedinca u odnosu prema drugome.“¹⁵

Pišući iz tog diskursa povjesničar umjetnosti, Tomislav Marasović, navodi kako kultura „obuhvaća ukupnost tvorbi ili pojava u materijalnom i duhovnom životu svakoga naroda i čovječanstva u cjelini“ dok baštinu definira kao svojevrsno nasljeđe koje preci ostavljaju svojim potomcima.¹⁶ Baština tako ulazi u sam pojam kulture kao nešto što je sačuvano i što se prenosi, kao ono što smo naslijedili.

Kulturna baština pojam je koji se također mijenjao i nadopunjavao kroz povijest. Tu činjenicu možemo prikazati i najbolje razumjeti kroz povelje UNESCO-a. Za primjer možemo uzeti pojam nematerijalne kulturne baštine koji je UNESCO-v odbor za zaštitu svjetske baštine počeo formulirati 90-ih godina prošloga stoljeća da bi konačno bio definiran i ratificira (u Hrvatskoj je ratificiran 2005. godine), te ušao pod okrilje zaštite UNESCO-a tek nakon konvencije 2003. godine u Abu Dhabiju. Kulturnu baštinu u suvremeno vrijeme čine materijalna i nematerijalna kulturna baština, a njihova detaljnija podjela predstavljena je u tablici 1. Kako bi bilo nominirano, a zatim eventualno i uvršteno na UNESCO-vu listu

¹⁴ Ivo Maroević, *Sadašnjost baštine* (Zagreb: Društvo povjesničara umjetnosti SR Hrvatske, 1986.), 386.

¹⁵ Preuzeto s: <http://hjp.znanje.hr/> (20.11.2016.)

¹⁶ Tomislav Marasović, *Kulturna baština*, sv. I : *Osnovni pojmovi; Sažetak razvitka umjetnosti do XV. stoljeća* (Split: Veleučilište u Splitu, 2001.), 9.

zaštićene svjetske baštine, kulturno dobro mora zadovoljiti najmanje jedan od deset kriterija.¹⁷ Kriteriji koje pojedino kulturno dobro mora zadovoljiti podrazumijevaju određene preduvjete pa tako dobro mora:

- i. predstavljati remek djelo ljudske kreativnosti;
- ii. prikazivati važne izmijene ljudskih vrijednosti, tijekom vremenskog perioda ili unutar određenog kulturalnog područja, na razvoju unutar arhitekture ili tehnologije, monumentalnih umjetnosti, planiranja grada ili oblikovanja krajolika;
- iii. posjedovati unikatno svjedočanstvo ili najmanje svjedočanstvo kulturalne tradicije civilizacije koja živi ili koja je izumrla;
- iv. biti izniman primjer tipa građevine, arhitektonskog ili tehnološkog ansambla ili krajolika koji ilustrira značajan stupanj/stupnjeve u ljudskoj povijesti;
- v. biti izniman primjer tradicijskog ljudskog naselja, korištenja zemlje ili mora što predstavlja kulturu/kulture ili ljudsku interakciju s okolišem posebice kada to postaje značajno zbog utjecaja nepovratnih promjena;
- vi. imati direktnu ili vidljivu povezanost s događajima ili živućom tradicijom, idejama ili vjerovanjima, s umjetničkim ili literarnim radom iznimnog univerzalnog značaja (postoji preporuka da se ovaj kriterij upotrebljava samo u kombinaciji s jednim od ostalih navedenih);
- vii. sadržavati superioran prirodni fenomen ili područje iznimne prirodne ljepote i estetske važnosti;
- viii. biti izniman primjer koji predstavlja važne stupnjeve zemljine povijesti, uključujući obilježja života, značajne trajne geološke procese u razvoju i formiranju zemlje ili važne geomorfne ili fiziografske značajke;
- ix. biti izniman primjer koji predstavlja trajan ekološki i biološki proces u evoluciji i razvitku kopnenog, vodenog, obalnog i morskog ekosistema te biljnih i životinjskih zajednica;

¹⁷ Seleksijski kriteriji preuzeti su sa službene stranice organizacije UNESCO-a: [http://whc.unesco.org/en/criteria/\(8.3.2017\)](http://whc.unesco.org/en/criteria/(8.3.2017))

¹⁷ Preuzeto s: <http://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=7242> (8.3.2017.)

- x. sadržavati najvažnija i najznačajnija prirodna staništa za in-situ konzervaciju biološke raznolikosti, uključujući i ugrožene vrste iznimnog općeg značaja za znanost ili očuvanje.

Uz ovih deset kriterija za razmatranje važna je i zaštita, upravljanje, autentičnost te integrativnost područja. Treba imati na umu kako, osim UNESCO-va odbora pri odlukama nominacija i odabira kulturne baštine za upis na listu zaštićene svjetske baštine, kao savjetodavna tijela s pravom glasa spadaju i predstavnici Međunarodnog centra za proučavanje i restauraciju kulturnih dobara (ICCROM), Međunarodnog odbora za spomenike i znamenita mjesta (ICOMOS) te Međunarodne unije za očuvanje prirode i prirodnih resursa (IUCN). Organizacija UNESCO djelomično pomaže u obliku stručnih savjeta ili manjih financijskih donacija za lokalitete koji su nužni za očuvanje, no države tj. ministarstva kulture, ali i lokalne zajednice također su dužne financijski potpomagati očuvanje svjetske baštine na svom teritoriju. Ako pak odbor UNESCO-a uvidi da neko krši ove kriterije, kulturno dobro prvo će biti stavljeno na listu ugroženih kulturnih dobara, a ako se stanje ne popravi u konačnici i brisano s liste. Primjeri takvih kulturnih dobara su Arapsko svetište Oryx u Omanu i dolina Elbe kraj Dresdena. U Hrvatskoj također postoji realna mogućnost da neka od zaštićenih kulturnih dobara budu maknuta s liste u budućnosti, no o tome će biti više riječi u nastavku rada.

Od 1992. godine značajne interakcije između ljudi i prirodnog okoliša prepoznate su kao kulturni krajolici. Oni predstavljaju „vrstu nepokretnog kulturnog dobra koje sadržava povijesno karakteristične strukture o čovjekovoj nazočnosti u prostoru, a predstavljaju zajednički suživot čovjeka i prirode, ilustrirajući razvitak pojedine zajednice i njoj pripadajućeg teritorija kroz vrijeme. Republika Hrvatska kao i svaka država sadrži karakteristične tipove kulturnih krajolika koji su važna sastavnica i nositelj njezina prostornog identiteta¹⁸ – u Republici Hrvatskoj to su npr.: Starogradsko polje i solane na otoku Pagu. Potencijali gospodarskog korištenja većine nacionalnih kulturnih krajolika još uvijek nisu u potpunosti istraženi. Iako zasigurno nije jedini to je jedan od razloga njihovog zapuštanja i slabe iskorištenosti, osobito u smislu ekološke poljoprivrede, ekološkog i kulturnog turizma, poduzetništva itd. No nažalost svjedoci smo slučajeva u kojima su kulturni krajolici „zloubotrebjavani“ zbog financijske koristi koja se vrlo malim dijelom ili uopće ne vraća, odnosno ne koristi za njihovu zaštitu i očuvanje.

¹⁸ Preuzeto s: <http://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=7242> (8.3.2017.)

Tablica 1. Vrste kulturne baštine u Hrvatskoj

MATERIJALNO NASLIJEDE	NEPOKRETNOST: POJEDINAČNO	Sakralni sklop Povijesna zgrada: sakralna, sakralno-profana, stambena, javna, stambeno-poslovna, obrambena, itd. Urbana oprema, javna plastika Memorijalno obilježje Memorijalna građevina Arheološko nalazište (kopneno, podvodno)
	NEPOKRETNOST: POVJESNA CJELINA	Povijesne cjeline naselja (gradskih, seoskih, industrijskih, ostalih) Memorijalna područja i obilježja Arheološka nalazišta i područja (kopnena i podvodna) Vrt, perivoj, park i ostale vrste vrtne arhitekture
	POKRETNOST	Arhivsko građivo Muzejska, etnografska građa Knjižnična građa Sakralni predmeti, arheološki predmeti Likovna umjetnost, primijenjena umjetnost Glazbeni instrumenti Znanost i tehnika, prijevozna sredstva i ostalo
	KULTURNI KRAJOLIK	Kulturni krajolik/krajobraz Povijesni krajolik (memorijalno područje)
NEMATERIJALNO NASLIJEDE		Izvedbene umjetnosti Usmena predaja, izričaji, jezik Običaji, obredi i svečanosti Umijeća, vještine Tradicijski obrti

Republika Hrvatska je samostalna članica UNESCO-a od 1992. godine dok je kao dio SFRJ-a članica i duže te se na njejoj listi zaštićene kulturne baštine nalazi čak osamnaest kulturnih dobara. Od toga je sedam kulturno-povijesnih spomenika i prirodnih ljepota te jedanaest nematerijalnih kulturnih vrijednosti koje uključuju običaje, rituale, festivale, umjetničke izvedbe, znanja, vještine i umijeće tradicionalnih obrta. Osim ovih jedanaest nematerijalnih dobara na UNESCO-vom popisu zaštićenih nematerijalnih kulturnih dobara u Republici Hrvatskoj, nalazi ih se još 140, dok je ukupan broj popisanih kulturnih dobara u Hrvatskoj danas preko 8000¹⁹ što nam govori da ipak postoji interes i želja za očuvanjem kulturnih dobara u našoj zemlji, a samim time i dijelova identiteta određenih pojedinaca i zajednica iz kojih ova kulturna dobra vuku korijenje. Naravno, postoje i mnogi problemi pri zaštiti kulturnih dobara jer stavljanje na popis zaštićenih kulturnih dobara je samo početak, ali dobar početak.

Prema Upisniku zaštićenih područja Ministarstva zaštite okoliša i prirode u Republici Hrvatskoj ukupno je preko četiri stotine zaštićenih područja u različitim kategorijama. Takva područja danas obuhvaćaju nešto manje od devet posto ukupne površine države, odnosno malo više od dvanaest posto kopnenog teritorija i oko dva posto teritorijalnog mora, a najveći

¹⁹ Anuška Crnokić Deranja, „Nastanak Registra kulturnih dobara – povijest i sadašnjost inventariziranja kulturne baštine u Hrvatskoj“ u: *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske, Br.37/38*, ur. Franko Ćorić (Zagreb: Ministarstvo kulture RH, Uprava za zaštitu kulturne baštine, 2015.), 25.

dio površine predstavljaju parkovi prirode.²⁰ Ako usporedimo podatke iz 1997. g. i najnovije iz 2017., dolazimo do rezultata kako je najveći pomak u zaštiti upravo u kontekstu krajobraznih krajolika. Naime 1997. g. zaštićena su bila 28 značajna krajolika²¹ dok je ta brojka do danas narasla skoro trostruko na čak 83, a zaštićenih kulturnih krajolika na 13 individualnih lokaliteta.²² Iako autorica Biserka Dumbović Bilušić u svom radu *Prepoznavanje i razvrstavanje krajolika kao kulturnog naslijeđa* navodi kako „u Hrvatskoj nije uspostavljen ujednačeni način prepoznavanja i razvrstavanja kulturnih krajolika, što se odražava i u *Pravilniku o sadržaju i načinu vođenja Registra kulturnih dobara RH*, te posljedično u vrlo niskom udjelu kulturnih krajolika u ukupnom broju zaštićenih kulturnih dobara. Prepoznavanje krajolika kao kulturnog naslijeđa zahtijeva sustavna istraživanja, podjelu prema vrstama, dokumentiranje i vrjednovanje te izradu *Upisnika (registra)* i *Popisnika (inventara)* kulturnih krajolika, što predstavlja početni i temeljni dio analiza, planiranja i zaštite.“²³

1. 3. Autentičnost

S obzirom na probleme definiranja prethodnih pojmova kao što su kultura, kulturna baština i identitet, pojam autentičnost nije nimalo drugačiji. Prvi problem koji se javlja jest taj da mnoge kulture uopće nemaju ideju o autentičnosti, odnosno kako je to produkt zapadne civilizacije. Ako to i zanemarimo, pojam autentičnosti ima različita tumačenja u različitim kontekstima. Autentičnost, kada se govori u kontekstu nekog djela npr. slike, podrazumijeva sigurnost tvrdnje da je djelo izradio određeni majstor u određenom razdoblju i određenom tehnikom te se autentičnost, materijalna i povijesna²⁴ može utvrditi jasno razrađenim i definiranim metodama. „Autentičnost umjetničkog djela je mjera istinitosti unutrašnjeg jedinstva kreativnog procesa i fizičke realizacije djela, i učinaka njegova prolaska kroz povijesno vrijeme.“²⁵

²⁰ Preuzeto s: <http://www.dzpp.hr/zasticena-podrucja/zasticena-podrucja-u-hrvatskoj/zasticena-podrucja-u-hrvatskoj-nacionalne-kategorije-1137.html> (26.4.2017.)

²¹ Podatci Državnog zavoda za zaštitu prirode iz 1997. godine

²² Podatci iz registra kulturnih dobara Ministarstva kulture RH <http://www.minkulture.hr/default.aspx?id=6212> (18.7.2017.)

²³ Biserka Dumbović Bilušić, „Prepoznavanje i razvrstavanje krajolika kao kulturnog naslijeđa“ u: *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske br. 36*, ur. Sanja Šaban (Zagreb: Ministarstvo kulture RH, Uprava za zaštitu kulturne baštine, 2014.), 64.

²⁴ Estetski i povijesni aspekt kulturnog dobra, njegov fizički, društveni i povijesni kontekst, uključujući upotrebu i funkciju.

²⁵ Jukka Jokilehto, *A History of Architectural Conservation* (Oxford: Butterworth, 1999.), 191.

Kod definiranja autentičnosti povijesnih spomenika ili autentičnosti mjesta, stvari su kompleksnije te svaki primjer i situacija zahtjeva individualan pristup. To možemo objasniti na primjeru japanskih drvenih hramova kod kojih se drvene konstrukcije nakon određenog vremena uslijed djelovanja atmosferilija moraju zamijeniti novima. Nakon prolaska određenog broja godina, svi će drveni dijelovi tih hramova biti zamijenjeni te više neće biti niti jednog originalnog fragmenta gređa postavljenog prilikom izgradnje hrama. U svom radu *Povijest konzervacije arhitekture* Jukka Jokilehto navodi kako u tom slučaju veću važnost za autentičnost pojedinog hrama imaju njegov „karakter i izgled (simboličko značenje) nego autentičnost originalnih materijala.“²⁶ Kada su u pitanju građevine i spomenici, odnosno autentičnost istih vrlo sličnu interpretaciju iznosi i Maire Mattinen prema kojoj se autentičnost najbolje može opisati kao „atmosferu originalno ugrađenu u građevinu, tj. nepromjenjivu osobinu zgrade.“²⁷

U knjizi *Cultural Tourism in a Changing World Politics-Participation and (Re)presentation* autori Mike Robinson i Melanie Smith donose podjelu autentičnosti predmeta na četiri različita aspekta. Prvi je materijalna autentičnost koju smo već spomenuli, a odnosi se na tradicionalne materijale od koji je nešto izrađeno, originalnu dekoraciju, te najvažnije potpis autora. Sljedeći je aspekt konceptualne autentičnosti koji se odnosi na originalnost ideje iza rada. Treći je kontekstualna autentičnost i odnosi se na mjesto odnosno poziciju u kojoj je rad ili objekt prvotno zamišljen ili postavljen. Primjerice, ako se neki kip premjesti s prvotnog postolja u određenom dijelu crkve na neko drugo ili potpuno van svetišta, on djelomično gubi svoj autentični kontekst. Posljednjim aspektom smatra funkcionalnu autentičnost koja predstavlja uporabnu vrijednost i najčešće se gubi prezervacijom predmeta, te kao primjer navodi parni vlak koji zbog tehnološkog napretka društva gubi svoju autentičnost kao prijevozno sredstvo i postaje turistička atrakcija.²⁸

Prof. Boris Vukonić je jedan od autora koji se bave pitanjem autentičnosti te smatra kako je autentičnost doživljaja važnija od autentičnosti samih kulturnih i povijesnih obilježja određenih spomenika, građevina ili manifestacija, a ona se postiže osobnim prisustvom posjetitelja kao što je bilo spomenuto na primjeru Moreške. „Radi se o autentičnoj atmosferi, o osobnom doživljaju i mogućnosti da vlastitom imaginacijom sami sebi predstavimo ugođaj prošlosti, ali i sadašnjosti u nekoj osobitoj mješavini suvremenog i davnog, prošlog. Taj

²⁶ Ibid.: 198.

²⁷ Ibid.: 192.

²⁸ Melanie Smith i Mike Robinson, ur., *Cultural Tourism in a Changing World: Politics, Participation and (Re)presentation (Tourism and Cultural Change)* (Bristol: Channel View Publications, 2006.), 194.

ugodađaj, to jest doživljaj upotpunjava se ne samo usmenom interpretacijom vodiča ili kustosa nego i muzikom, plesom, igrokazom, pa čak i organiziranim „povijesnim“ bitkama.“²⁹ S ovom tvrdnjom se teško složiti jer time potvrđujemo da je jednaka težina ukoliko turist dobije „autentičan“ osjećaj u srednjovjekovnom tematskom parku izgrađenom od modernih materijala (plastika ili sl.) i uvježbanim glumcima ili u „pravom povijesnom gradu“ s autentičnim povijesnim zgradama i s lokalnim stanovništvom koje ima tradiciju i kontinuitet dug nekoliko stoljeća. Can-Seng Ooi pak smatra kako će turisti koji aktivno sudjeluju, a nisu samo promatrači nekog događaja ili izrade suvenira prije doživjeti osjećaj autentičnosti.³⁰

Turizam, a pogotovo masovni stoga vrlo često ima negativni utjecaj na zajednicu komodifikacijom kulture odnosno *Mcdonaldizacijom*³¹. Takav odnos prema domaćim kulturnim resursima u konačnici je loš za samog turista i za lokalnu zajednicu jer ona gubi svoj identitet. Najjednostavniji primjer za to je standardizacija suvenira koji se prodaju diljem naše obale (kič razglednice i šalice s otisnutom slikom grada ili regije te plastični kipovi s religijskim likovima i sl.). Drugi problem je što tradicionalni suveniri ili predmeti svakodnevne upotrebe koji su u svrhu turizma pretvoreni u turistički resurs često gube na svojoj kvaliteti zbog masovnije proizvodnje. Produkciju takvih proizvoda Nelson Graburn naziva „turističkom umjetnošću“³² Suveniri i njihova izrada imaju važnu ulogu održavanja i osnaživanja identiteta za lokalnu zajednicu jer često predstavljaju upravo onaj „*duh mjesta*“ i stoga se mogu smatrati materijalnom i nematerijalnom baštinom. Materijalnom u smislu autentičnih materijala za izradu predmeta ili mjesta na kojem se izrađuju, a nematerijalnom u kontekstu znanja, odnosno postupka izrade, obrade itd. Muzeji i slične institucije bi trebale biti te koje daju potvrdu izvornosti takvim lokalnim proizvodima, a ujedno i nadgledaju razinu njihove kvalitete.

Problematikom autentičnosti također se bave organizacije UNESCO³³, ICOMOS i ICCROM koje imaju i određeni autoritet, odnosno legitimitet kod rasprave o ovim problemima s obzirom na broj stručnjaka iz polja konzervacije i zaštite kulturne baštine u

²⁹ Boris Vukonić, „Povijesni gradovi i njihova turistička razvojna opcija“ u: *Acta turistica nova Vol.2 No.1* (Zagreb: Utilus visoka poslovna škola, lipanj 2008.), 7.

³⁰ Can-Seng Ooi, *Cultural Tourism and Tourism Cultures: The Business of Mediating Experiences in Copenhagen and Singapore* (Copenhagen: Copenhagen Business School Press, 2002.)

³¹ Termin je skovao sociolog Georg Ritzer u knjizi *Mcdonaldizacija društva* (1993.), a označava svjetsku homogenizaciju (standardizaciju i uniformiranost) društva na primjeru restorana brze prehrane koji su svugdje u svijetu jednaki.

³² Nelson H. H. Graburn, ur., *Ethnic and Tourist Arts: Cultural Expressions from the Fourth World* (Berkley i Los Angeles: University of California Press, 1976.)

³³ Prema operacijskim smjernicama UNESCO-a iz 1996. godine autentičnost baštine se odnosi na materijal, obradu, dizajn te posljednje smještaj dobara o kojima je riječ.

svojim redovima. Jukka Jokilehto navodi kako dokument o autentičnosti donesen nakon konferencije u Nari 1994. godine (posebno članak 6.) „naglašava pitanje kredibiliteta i istinitosti izvora, ali i kulturalne raznolikosti, kao i fundamentalne reference definicije autentičnosti koja se odnosi i na raznolikost kulturnoga naslijeđa koje postoji u prostoru i vremenu i zahtijeva poštovanje prema drugim kulturama i svim aspektima njihovih sustava vjerovanja.“³⁴ Time se pokušalo osvrnuti na očuvanje i zaštitu područja na kojima se nalaze tradicionalne kulture, a kojima prijeti rizik od gubitka njihovog autentičnog kulturalnog identiteta pod zapadnim, kapitalističkim i industrijaliziranim utjecajima u koju kategoriju u našem slučaju možemo svrstati i turizam (ili barem onu granu masovnog turizma). U ostatku samog dokumenta navodi se kako je pri definiranju autentičnosti potreban individualni pristup za svaki pojedini slučaj te kako se definicije mogu razlikovati od kulture do kulture, pa čak je moguće i postojanje više različitih definicija u sklopu jedne kulture.³⁵

³⁴ Jukka Jokilehto, op. cit., 192.

³⁵ Ibid.

2. Povijesni kontekst

Na današnjim prostorima Republike Hrvatske turizam, odnosno njegova prva varijanta ostvarena u obliku posjećivanja lječilišta i toplica, posjećivanjem Zadra kao nezaobilaznog sidrišta, tj. odmorišta i usputne stanice pri hodočašću u Svetu zemlju, javlja se već i daleko prije XIX. stoljeća. Prvi se hoteli otvaraju u Opatiji (hotel Kvarner) posljednjih desetljeća istoga stoljeća. Nedugo zatim otvaraju se hoteli u Zagrebu, Samoboru, Zadru, Crikvenici, Dubrovniku i drugdje.³⁶

Već za vrijeme Habsburške monarhije (1815.g.) zabilježena je prva pravna regulacija pomorskog dobra.³⁷ U Austrijskoj Monarhiji se ideja o zaštiti spomenika sustavnije razvija nešto kasnije, u drugoj polovici XIX. stoljeća, a državni status dobiva osnivanjem Centralne komisije za zaštitu povijesnih i umjetničkih spomenika s sjedištem u Beču. Organizirano i sustavno djelovanje zaštite spomenika kulture u Hrvatskoj započinje nakon imenovanja Vicka Andrića konzervatorom zaduženim za Dalmaciju, Pietra Kandlera za Istru, Ivana Kukuljevića za sjevernu Hrvatsku. Posljednje spomenuti konzervator među prvima je konzervatorima koji se zalažu za prikupljanje građe i organiziranje novih institucija i udruženja. Jedno od takvih prvih značajnih poteza Ivana Kukuljevića jest osnivanje Društva za povestnicu i starine koje izdaje i prvi hrvatski povijesni časopis u kojem je spomenuti konzervator bio urednik. Krajem XIX. st. važnu ulogu povjesničara umjetnosti i konzervatora preuzimaju Đuro Szabo i Ljubo Karaman.³⁸ Iz ovih podataka možemo zaključiti da se turizam i zaštita spomenika – barem onog njihovog materijalnog dijela, prema današnjoj podjeli kulturne baštine – počinje javljati u približno istom periodu, no proći će više od pola stoljeća prije nego li će se turizam početi sagledavati kao pojava koja može utjecati na očuvanje i zaštitu kulturne baštine, bilo pozitivno ili negativno.

Veliko širenje i rast turizam doživljava nakon drugog svjetskog rata zbog razvoja novih oblika prijevoznih sredstava, izgradnje infrastrukture i općenito novih navika građanskog društva XX. st. Prema Johnu Urryju ponašati se kao turist bila je jedna od određujućih odlika

³⁶ Preuzeto s: www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=62763 (23.11.2016.)

³⁷ Vinko Hlača i Jakob Nakić, „Zaštita pomorskog dobra u Republici Hrvatskoj“ u: *Poredbeno pomorsko pravo Vol.49 No.164*, ur. Davorin Rudolf (Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, prosinac 2010.), 494.

³⁸ Preuzeto s: <http://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=28> (14.12.2016.) Opsežnije o tradiciji zaštite spomenika u austrijskim zemljama a posebno Hrvatskoj tijekom 19. stoljeća i ranog 20. Stoljeća usp. Tomislav Marasović, *Zaštita graditeljskog nasljeđa: povijesni pregled s izborom tekstova i dokumenata* (Zagreb: Društvo konzervatora Hrvatske, 1983.), 41-76. ; Duško Kečkemet, *Vicko Andrić – arhitekt i konzervator 1793. – 1866.* (Split: : Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture, 1993.), 165-221. ; Marko Špičić, *Konzerviranje europskih spomenika od. 1800. do 1850.* (Zagreb: Leykam international, 2009.), 84-90. ; Marijan Bradanović, *Istra iz putnih mapa Pietra Nobilea* (Zagreb: Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, 2013.), 91-97.

bivanja modernim.³⁹ Kao primjer ogromnog rasta turizma u svijetu možemo pogledati statistički podatak UNWTO-a⁴⁰ o 25 milijuna turističkih dolazaka 1950. g. koji se već do 1990-e popeo na 435 milijuna dok je brojka 2014. g. narasla na 1,14 milijarde turista te je svake godine sve veća. Europa je još uvijek svjetski predvodnik u turizmu jer ostvaruje oko 50% turističkih dolazaka od ukupnog svjetskog zbroja iako već postoje naznake da će u budućnosti vodeću poziciju preuzeti Kina i SAD.⁴¹ Koliko je turizam važan i rasprostranjen čimbenik za Republiku Hrvatsku, govori podatak da je to djelatnost koja zapošljava između šest i sedam posto ukupno zaposlenih. Devizni prihod turizma iznosi oko 18% u odnosu na državni BDP što je ujedno i najveći omjer u Europskoj uniji. U 2016. godini zabilježeno je gotovo šestnaest milijuna turističkih dolazaka i ostvareno je nešto više od 78 milijuna turističkih noćenja, što predstavlja rast nešto manje od devet posto u odnosu na godinu ranije, odnosno najveću razinu tih pokazatelja ikada zabilježenu. Najveći udio nekog mjeseca u noćenjima cijele godine i dalje imaju srpanj i kolovoz koji zajedno čine oko 60% noćenja cijele 2016. godine. Taj visoki postotak, pokazuje koliko je hrvatski turizam izuzetno sezonskoga karaktera.⁴² Gledajući ovu ogromnu brojku od 15,6 milijuna turista koji borave u državi površine 56 594 km, a čije stanovništvo je manje od trećine⁴³ godišnjeg priljeva turista. Stoga se pitanje o utjecaju turizma na stanovništvo odnosno na Hrvatsku kulturnu baštinu i identitet lokalnih zajednica nameće samo, a ujedno je od velike važnosti. Ovaj utjecaj postaje još veći i snažniji kad pogledamo podatak kako su oko 2/3 svih godišnjih turističkih noćenja ostvarena u samo tri županije – Istarskoj, Primorsko-goranskoj i Splitsko-dalmatinskoj županiji.⁴⁴ Potrebno je istaknuti kako „u mjestu gdje lokalna zajednica odabere turizam kao jednu od svojih gospodarskih aktivnosti, to podrazumijeva prihvaćanje promjena i donošenje odluka o dijeljenju nekih resursa naslijeđa s posjetiteljima, istovremeno čineći preostale resurse privilegijom lokalnog stanovništva, a taj proces promjene nazvan je turizmifikacija.“⁴⁵ Za razvoj turizma je upravo potrebna očuvana prirodna i kulturna baština bila ona materijalna ili nematerijalna. Upravo iz tog razloga zaštita kulturne baštine bitan je dio zaštite identiteta koji ste temelji na kontinuitetu postojanja i razvoja neke zajednice na određenom području.

³⁹ John Urry, *The Tourist Gaze: Leisure and Travel in Contemporary Societies* (London: Sage, 1990.), 2-3.

⁴⁰ UNWTO: United Nations World Tourism Organization. Agencija pri Ujedinjenim narodima koja se bavi promicanjem odgovornog, održivog i univerzalno dostupnog turizma

⁴¹ Preuzeto s: <http://mkt.unwto.org/sites/all/files/docpdf/unwtohighlights11enhr.pdf> (9.2.2016.)

⁴² Preuzeto s: <https://www.hgk.hr/documents/aktualna-tema-turizam-u-20165899d9633ad81.pdf> (10.2.2016.)

⁴³ Prema podacima Državnog zavoda za statistiku o popisu stanovništva republike Hrvatske iz 2011. godine, govorimo o 4,29 milijuna stanovnika.

⁴⁴ Preuzeto s: <https://www.hgk.hr/documents/aktualna-tema-turizam-u-20165899d9633ad81.pdf> (10.2.2016.)

⁴⁵ Myriam Jansen-Verbeke, *Transformation from historic cityscapes to urban turismscapes* (Catholic Univesity Leuven, 2010.), 3., Preuzeto s: <http://www.ledonline.it/Rivista-Scienze-Turismo/Allegati/RST-I-2-03-Jansen-Verbeke.pdf>

2.1. Počeci masovnog turizma na Hrvatskim prostorima

Kao što je već spomenuto, na prostorima današnje Republike Hrvatske kao i u ostatku svijeta turizam doživljava velik porast nakon drugog svjetskog rata. Hrvatska kao sredozemno odredište za odmor, tada u sastavu Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije bilježi razvoj „masovnog turizma“ tijekom 1950-ih i 1960-ih. Vrsta je to turizma kojeg definira korištenje slobodnog vremena izvan vlastitog boravišta većinom zbog odmora i zabave bez konkretnih prostornih razvojnih smjernica i planova, a karakteriziraju ga turisti slabije platežne moći. U Jugoslaviji je to predstavljao socijalni turizam, odnosno turizam koji je omogućavao jeftin odmor svima ili je barem to činio u samom početku. S većom popularnošću rastle su i cijene smještaja te pratećeg sadržaja do te mjere da je cijena smještaja na atraktivnoj lokaciji u nacionalnom parku Plitvice postala preskupa čak i za najbolje plaćene jugoslavenske slojeve.⁴⁶ Zato što se većina morske obale u bivšoj državi – barem one atraktivne za turizam – nalazila na području Hrvatske, masovni se ljetni turizam prvo počeo pojavljivati upravo u tim regijama. Kolika je bila zastupljenost turizma u Hrvatskoj, naspram ostatka Jugoslavije govori i podatak da je 14 554 ili 86,6% svih ležajeva u odmaralištima bilo upravo u Hrvatskoj.⁴⁷ Početne razlike među regijama koje se bave turizmom i onima koje to nisu činile počinju se javljati već 60-ih godina, a nastavit će i nakon raspada države pa sve do danas. To se pogotovo odnosi na šestdesete i sedamdesete godine prošloga stoljeća kada turizam još ni približno nije bio gospodarski važan za državu kao što je to slučaj danas. Kako je posao s turizmom povećavao životni standard i kupovnu moć u ljetovalištima, on je pojačao i postojeće regionalne razlike koje su bile obilježje jugoslavenskog društva. Brojke za prihod od turizma na Jadranu između 1961. i 1973. pokazuju da je prihod stanovništva u općinama na obali bio značajno viši od jugoslavenskog prosjeka⁴⁸, a najpopularnije općine bile su Makarska, Biograd na moru, Crikvenica, Poreč i Buje na čijem području se nalazilo čak 46,7% odmarališnih kapaciteta u Hrvatskoj. Razloge takve popularnosti jadranske obale nalazimo u tome što je Sredozemlje sa svojim klimatskim uvjetima, plažama i morem postalo privlačno Europljanima za ljetni odmor, a nalazilo se relativno blizu. Bilo je jeftinije graditi ljetna odmarališta na obali nego zimska u kontinentalnom dijelu zemlje koja zahtijevaju izolaciju i grijanje.⁴⁹ U spomenutom razdoblju malo je pojedinaca koji vode brigu o ekologiji i zaštiti kulturne baštine, te o štetnosti turizma u kontekstu devastacije prirodnog okoliša ili

⁴⁶ Hannes Grandits i Karin Taylor, *Sunčana strana Jugoslavije-Povijest turizma u socijalizmu* (Zagreb: Srednja Europa, 2013.), 111.

⁴⁷ Ibid.: 63.

⁴⁸ Ibid.: 34.

⁴⁹ Ibid.: 64.

moćeg utjecaja na urbane jezgre povijesnih gradova. Danas vidimo kako su njihova upozorenja u potpunosti utemeljena kada su tvrdili kako „masovni turizam uvodi uniformiranost u arhitekturi, zabavi, gastronomiji i drugdje. Mala ribarska, životopisna mjesta pretvaraju se u umjetni, isključivo sezonski grad, bez tradicije i prošlosti, a s nesigurnom budućnošću.“⁵⁰ Takvo će se stanje održati do kraja 80-ih godina kada masovni turizam u Jugoslaviji dostiže vrhunac i kada broj noćenja prelazi 68 milijuna, a broj posjetitelja preko 10,5 milijuna. Kao djelomična posljedica takvog trenda u Jugoslaviji, ali i u ostatku svijeta ipak će se osnažiti misao o zaštiti i počet će se voditi više računa o samom planiranju pri izgradnji turističkih objekata, ali i drugačijem pristupu turizmu, odnosno o drugačijim granama turizma. Iako, već je i tada bilo primjera projektiranja turističke infrastrukture sa sviješću o utjecajima turizma o kojima će više riječi biti u nastavku rada.

⁵⁰ Željko Španjol, „Turizam i zaštita prirode i čovjekova okoliša“, u: *Socijalna ekologija: časopis za ekološku misao i sociološka istraživanja okoline, Vol.6 No.1-2*, ur. Tijana Trako Poljak (Zagreb, Hrvatsko sociološko društvo, siječanj 1997.), 95.

3. Deskripcija i analiza primjera

Definiranjem teorijskih odrednica – identiteta, kulturne baštine i autentičnosti – na kojima se rad temelji te razumijevanjem povijesnih okolnosti u kojima se turizam u Hrvatskoj razvijao stvoren je teorijski okvir za prikaz primjera kulturne baštine u Hrvatskoj. Ostatak rada posvećen je deskripciji i analizi primjera pozitivnog ili negativnog upravljanja kulturnom baštinom – bilo materijalnom ili nematerijalnom. Naglasak je stavljen na tri regije koje u kontekstu rada čine tri poglavlja, a to su: Istra, Hrvatsko primorje (tj. kvarnersko područje) i Dalmatinska regija. Za svaku pojedinu regiju navedeni su primjeri pozitivnog, ali i negativnog utjecaja koji je turizam ostvario na kulturnu baštinu.

4. Istarska županija

Turizam se u Istri počinje razvijati među prvima Jugoslaviji. Jedan od važnijih razloga je taj što se sama regija nalazi relativno blizu stranim gostima srednje izapadne Europe. U početku se najviše ulaže u hotelski smještaj i kamp-naselja od kojih neki posluju još i danas.

U tom kontekstu „važno je naglasiti kako su poduzeća (Riviera i Plava laguna) gotovo ravnomjerno rasporedila svoje hotele, kampove, nudističke plaže (...) ne narušavajući priobalje, ne gradeći odviše blizu mora, poštujući zelene površine, starogradsku jezgru i kulturno-povijesne spomenike.“⁵¹ Istra nije imala turističku tradiciju poput Opatije, a samim time ni dovoljno školovanog kadra koji bi omogućio uslugu na vrhunskom nivou i razvoj elitnog turizma, te je razvoj masovnog turizma bio neminovan. Većina infrastrukture za potrebe ljetnog sezonskog turizma izgrađena je u priobalju uz par iznimaka (Pazin, Buje, Buzet, Motovun i Istarske toplice) dok je potražnja za radnom snagom bila jedan od važnijih uzročnika depopulacije unutrašnjosti Istre, a samim time odgovorna za njenu gospodarsku i ekonomsku stagnaciju.⁵² Stanovnici sela, uviđajući financijsku korist turizma, odlaze u novu gradsku sredinu koja je prožeta drugačijim radnim i tradicijskim navikama te vrijednostima. Stoga možemo potvrditi kako je već u ovom početnom razdoblju razvijanja masovni turizam bio jedan od razloga mijenjanja tradicijskih navika i kulturnih vrijednosti, odnosno dijela nematerijalne kulturne baštine stanovništva unutrašnjosti Istre, ali i samog materijalnog dijela zato što stanovništvo napušta svoje kuće i polja te time djelomično narušava i zapušta dugogodišnji kontinuitet organski razvijenih urbanih i ruralnih krajolika kao zajedničkog djelovanja čovjeka i prirode. „Odumiru većinom udaljenija sela, posebice oko Vižinade, dok sela bliže turističkim središtima naglo rastu, primjerice Tar.“⁵³ Trend napuštanja sela i gradića u unutrašnjosti Istre bio je jedan od razloga zbog kojeg se nisu gradile nove kuće – barem ne u nekim selima u samom početku *turistifikacije* Istre – koje bi svojim smještajem ili arhitektonskim izričajem utjecale na karakteristične vizure istarskih mjesta te urbane i poluurbane cjeline koje su danas vrlo bitan ako ne i presudan dio njene kulturne baštine, a s time i nezaobilazan dio same turističke ponude.⁵⁴ Važno je također istaknuti kako nekolicina mjesta i gradića u unutrašnjosti Istre svoj kontinuitet vuku još iz prethistorije. (slika 1.) Prema

⁵¹ Ivona Orlić, „Utjecaj masovnog turizma na domicilno stanovništvo Poreštine u doba socijalizma“, u: *Etnološka tribina : Godišnjak Hrvatskog etnološkog društva, Vol.37 No.30*, ur. Petra Kelemen (Zagreb, Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju, Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu, travanj 2008.), 31.

⁵² Nikola Vojnović, „Sociokulturna obilježja održivog turizma unutrašnje Istre“, u: *Socijalna ekologija : časopis za ekološku misao i sociološka istraživanja okoline, Vol.22 No.2* (Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo, siječanj 2014.), 85-86.

⁵³ Ivona Orlić, op. cit., 35

⁵⁴ Nikola Vojnović, op. cit., 92

Radovanu Ivančeviću pod karakterističnom vizurom tradicionalnih istarskih gradića u unutrašnjosti podrazumijevamo „nedirnuto prirodno zeleno postolje brijega za razigranu volumensku kompoziciju naselja, kao i dio tla u koje se ono pretapa ili iz kojega se organski izdiže na jezičcu brijega što se odvaja od zaleđa.“⁵⁵ Ovim slikovitim opisom autor pokušava dočarati izgled mjesta poput Draguća, Motovuna, Gračišća, Kršana, Plomina itd. smještenih na vrh brijega s karakterističnom arhitekturom, crkvenim zvonicima te izmjenom obradivih polja i pošumljenih dijelova u podnožju koji se skladno stapaju s geografskim i morfološkim obilježjima terena. Upravo sklad utjecaja prirode i čovjeka je ono što čini vizure istarskih gradića prepoznatljivom i autentičnom krajobraznom kulturnom baštinom vrijednom čuvanja. No, potrebno je također navesti i zasluge riječke konzervatorske službe koja je 60-ih godina sustavno foto-dokumentirala istarska sela i gradiće „stvarajući tako danas dragocjenu i za svako urbanističko istraživanje nezaobilaznu bazu podataka.“ K tomu, već tada su provedene registracije niza povijesnih naselja u unutrašnjosti Istre kao spomenika kulture i to na način da su se štitile i vizure tj. neposredni prirodni i kultivirani okoliš.⁵⁶ Potrebno je naglasiti kako „ugrožavanje i uništavanje krajolika nije posljedica samo turističkih pritisaka nego i razvitka urbanizacije i motorizacije, šumskih požara, izgleda izgrađenih objekata i opće kulturne razine građana.“ Ovakvi primjeri spadaju u tipove pritisaka tzv. antropogenog karaktera, a među njima turizam zauzima vrlo važno mjesto.⁵⁷

4.1. Turističko naselje Červar-Porat

Kao primjer za svoje vrijeme dobre prakse pri izgradnji novih kapaciteta za prihvat turista s minimalnim negativnim utjecajem na kulturnu baštinu možemo navesti prvo turističko stambeno naselje na istočnoj obali Jadrana, Červar-Porat (slika2.) pokraj Poreča. Ovaj projekt je započet 1971. godine po uzoru na slična turistička naselja u Francuskoj, a izradila ga je skupina autora iz Urbanističkog instituta Hrvatske i tvrtke Urbis iz Pule.⁵⁸ Ovo turističko naselje smješteno je tri kilometra sjeverno od grada Poreča. Projektirano je kao naselje za smještaj više od šest tisuća stanovnika s pratećim ugostiteljskim, uslužnim i sportskim sadržajima te marinom. Stambenim nizovi zgrada i popratnih objekata formirani su koncentrično u odnosu na jezgru i marinu. Naselje je izgrađeno s velikim brojem parkova,

⁵⁵ Radovan Ivančević, „Radijus ozračja spomenika“, u: *Radovi Instituta povijesti umjetnosti: Obnova spomenika kulture br.20*, ur. Ivo Maroević (Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 1996.), 28.

⁵⁶ Marijan Bradanović, „O nekim specifičnostima zaštite spomenika u Istri polovicom 20. stoljeća i ranim naporima u zaštiti vizura istarskih naselja“, u: *Histria colloquium IV, Začetki spomeniške službe v Istri*, ur. Deborah Rogoznica, (Koper: Histria editions, 2015.), 237.

⁵⁷ Vinko Hlača i Jakob Nakić, op. cit., 499.

⁵⁸ Josipa Blažević, Višnja Jelić, Tito Kosty, Neven Kovačević, Oto Kuhner, Božo Lazar, Juraj Matijević, Mladen Uglješić, Miroslav Villi.

šetnica, zelenih površina i zajedničkih dvorišta, a velika pozornost se posvetila i pješačkom prometu koji je zamišljen kao osnovni tip kretanja po naselju.

Slika 1. Motovun kao zaštićena kulturno-povijesna cjelina s okolicom kao karakterističan primjer istarskog gradića na brežuljku.

Pri projektiranju objekata vodilo se računa o regionalnim arhitektonskim karakteristikama primorskih naselja s eventualnom suvremenijom interpretacijom (lođe, drvene rebrenice, trijemovi, terase i sl.). „Sva su pročelja žbukana i bijelo oličena, a ograde dvorišta izvedene su betonskim prefabriciranim elementima u njihovoj prirodnoj sivoj boji. Prozori, vrata, grilje i dijelovi ograda izrađeni su od tamnosmeđe obojenog drva, a pokrov je izveden kupama kanalicama u prirodnoj boji terakote.“⁵⁹ Potrebno je i navesti hvale vrijedno razumijevanje investitora koji je izmijenio sam projekt naselja nakon što su na lokalitetu pronađeni rimski arheološki ostatci, koji su daljnim iskapanjem i istraživanjem definirani kao

⁵⁹ Ivana Haničar Buljan, „Červar-Porat, Prvo turističko stambeno naselje na istočnoj obali Jadrana, izgrađeno 1974.-1981.“, u: *Kvartal: kronika povijesti umjetnosti u Hrvatskoj Vol.V No.4*, ur. Zajec Vlasta (Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, prosinac 2008.), 78.

„proizvodno-keramičarski kompleks s peći iz 1. stoljeća i kasnoantički rezidencijalni dio s poljoprivredno-prerađivačkim kompleksom uljare“ te su ostaci prezentirani in situ u novom arheološkom parku.⁶⁰ Iz današnje perspektive zaštite spomenika promatrano mogli bismo primijetiti da je ipak bila riječ o izvedbi artificijelnog vikend naselja, namjesto pokušaja revitalizacije nekog stoljećima već postojećeg napuštenog i ruševnog, kakvim je obilovala unutrašnjost Poreština na kojem se ova izgradnja zbila no ukupno promatrano držimo da je ipak bila riječ o primjeru dobre prakse koji je iskoračio iz standarda svojeg vremena. Kao negativni pandan ovom primjeru možemo navesti krađu arheoloških nalaza u obliku otisaka stopala u dinosaura u kamenu s plaže Lovrečica nedaleko Umaga iz 2012. godine. Bez obzira na to što su lokalne vlasti i stanovništvo bili upoznati s lokalitetom on nije bio pravilno i pravovremeno zaštićen. Kako se s godinama urbanističko-arhitektonska aglomeracija Červar-Portat zapuštala, smanjivao se i broj turističkih posjetitelja, ali i broj stanovnika, pogotovo izvan turističke sezone u zimskim mjesecima. Najvidljiviji primjer ovakvog negativnog trenda zapuštanja turističkog objekta u ovom naselju je hotel *Marina* koji je za vrijeme Domovinskog rata služio za prihvata izbjeglica, a nedugo nakon završetka rata potpuno je napušten te je takav ostao do danas (slika 3.). U posljednjih nekoliko godina ipak je došlo do pomaka te se stanovništvo polako vraća, a s njima i turistički gosti, no to je povuklo i neke probleme. U tom je kontekstu „zabrinjavajuća pojava nepoštivanja izvornih obilježja arhitekture – pojavljuju se nove boje pročelja i stolarije (plava, narančasta), zidovi se oblažu kamenom, postavljaju se profilirani betonski stupići ograda, ugrađuje se bijela plastična stolarija i sl. Opći problem povećanja broja automobila i nedostatka parkirnih mjesta pojavio se i u Červar-Portu, a automobili su uzurpirali pješačke i zelene površine.“⁶¹ Danas se s ovim naseljem događa upravo ono što se njegovom izgradnjom htjelo spriječiti, a to je pretjerana i divlja turistifikacija priobalja.

⁶⁰ Ibid.

⁶¹ Ibid.: 79-80

Slika 2. Naselje Červar-Porat 80-ih godina

Slika 3. Hotel *Marina* 2016. godine

4.2. Grad Raša

Bez obzira na dobar primjer projektiranja naselja Červar-Porat u vrijeme masovne izgradnje na području Istre za vrijeme Jugoslavije većina malih ribarskih gradića, ali i općenito svih mjesta na obali, gubi dio svojeg lokalnog identiteta. Ustupa ga novom turističkom identitetu što ne mora biti loša stvar, ako se ta tranzicija napravi planski. Kao primjer takve promjene možemo uzeti općinu i sam grad Rašu (izvornog imena Liburnia) koji se smatra najmlađim istarskim gradom.⁶² „Grad Raša je projektiran kao novi, rudarski grad na najmodernijim premisama urbanizma i arhitekture.“⁶³ S obzirom na to da se u Raši iskopavao ugljen koji danas predstavlja poprilično ekološki „prljav“ i štetan resurs pogotovo u zemlji koja se želi baviti turizmom, ne postoji želja za obnovom takve vrste industrije, a i nalazišta su odavno već iscrpljena. Valja imati na umu činjenicu da rudarska djelatnost na cijelom području Labinštine vuče korijene još iz 18. stoljeća⁶⁴ i predstavlja nezaobilazan dio materijalne baštine pa samim time i identitet toga područja. Odavno je postala sastavni dio mjesnoga identiteta i čini važan dio postava mjesnog zavičajnog muzeja u Labinu. Uz postojeći odmarališni i vinski turizam, koji imaju djelomično uniformirani oblik turističke ponude, turistima se želi predstaviti i drugačiji dio baštine⁶⁵ koji je autentičan bez obzira na to što se industrijska baština, odnosno u ovome slučaju rudarsko naslijeđe, koje je manje atraktivno od nekih drugih oblika baštine te se iz tog razloga teže valorizira i postavlja u turističku funkciju.⁶⁶ Na ovom primjeru vidimo pomalo standardizirane vrste odmarališnog, gastro i biciklističkog turizma koji svojim financijskim aspektom potpomaže općinu kako bi revitalizirala svoju industrijsku baštinu. Takvoj bi težnji pripomogla konzervatorska valorizacija, tj. službeno prepoznavanje specifične povijesne urbanističke cjeline, nastale u jednom dahu, kao kulturnog dobra i uvrštavanje u Registar kulturni dobra RH.

⁶² Izgrađen je prema projektu tršćanskog arhitekta Gustava Pultzera Finalia između 1936. i 1937. Godine, u uobičajenom duhu arhitekture talijanskog racionalizma. Opsežnije o arhitekturi u Raši usp. Antonio Rubbio, *Moderna arhitektura u Istri* (Pula: Društvo arhitekata Istre, 1995.)

⁶³ Preuzeto s: <http://www.istria-culture.com/rasa-grad-spomenik-i152> (24.3.2017.) usp. Antonio Rubbio, *Moderna arhitektura u Istri* (Pula: Društvo arhitekata Istre, 1995.)

⁶⁴ Ante Šarin i Tomašić Mirko, *Hydrogeological Review of the Raša Coal Mine in the Coastal Karst in Croatia*, 4th International Mine Water Congress, (Ljubljana, 1991.), 126.

⁶⁵ Program ukupnog razvoja Općine Raša 2014.-2020. Preuzeto s: <http://www.rasa.hr/files/2016/01/Program%20ukupnog%20razvoja%20Općine%20Rasa.pdf> (13.7.2017.)

⁶⁶ Myriam Jansen Verbeke, *Kulturni resursi i turistifikacija područja, Dnevni red istraživanja u turizmu: upravljanje uz pomoć kompasa* (Catholic University Leuven, 2008.), 4. Preuzeto s: file:///D:/ATN_1_07_Myriam_hrvatski.pdf (24.6.2017.)

4.3. Grad Poreč i episkopalni kompleks Eufrazijeve bazilike

Kada govorimo o turizmu u Istri i njegovu utjecaju na baštinu, ne možemo ne spomenuti grad Poreč i episkopalni kompleks Eufrazijeve bazilike koja se nalazi na UNESCO-voj listi zaštićene svjetske baštine i predstavlja jednu od najbolje sačuvanih cjelina ranokršćanske arhitekture na svijetu. Kompleks se od 1968. godine nalazi u registru kulturnih dobara Hrvatske, kao nepokretna kulturna baština i kulturno dobro od nacionalnog značenja, a od strane UNESCO-a zaštićen je od 1997. godine, zadovoljavajući II, III i IV⁶⁷ kriterij za odabir. Unutar kompleksa Eufrazijane i danas se nalazi sjedište Porečko-pulske biskupije, te se u crkvi i dalje redovito održavaju mise i sakramenti. Stoga možemo zaključiti kako je osim materijalne autentičnosti, kompleks zadržavanjem primarne funkcije zadržao i funkcionalnu autentičnost, koja s obzirom na većinu stanovništva rimokatoličke ispovijesti ima značajno mjesto u očuvanju i promicanju identiteta grada i lokalne kulture. Iako nije bilo moguće doći do konkretnih podataka o broju godišnjih posjeta kompleksu ta brojka još i nije toliko zabrinjavajuća i štetna za materijalno stanje objekta kao ni za utjecaj na lokalno stanovništvo i njihovo korištenje katedrale. Takvo mišljenje o stanju kompleksa se može iščitati i iz Plana upravljanja katedralnim kompleksom - Eufrazijanom u Poreču izrađenim od strane Instituta za razvoj i međunarodne odnose (IRMO) 2014. godine u kojem stoji kako osim fizičkih oštećenja struktura koje su u fizičkom kontaktu s korisnicima (podovi, pragovi, vrata) i koje je konstantno i predvidljivo, većinu drugih fizičkih oštećenja uzrokuje utjecaj atmosferilija i to većinom vode odnosno vlage.⁶⁸ Stoga možemo tvrditi kako financijska korist koju grad, a posljedično stoga i kompleks Eufrazijane, ostvaruje od turista za sada premašuje negativne utjecaje istih.⁶⁹ Osim sakralnog kompleksa koji je pod zaštitom UNESCO-a, ostatak porečkog poluotoka (uključujući i kompleks Eufrazijane) stavljen je pod zaštitu Ministarstva kulture Republike Hrvatske kao kulturno-povijesna cjelina te u njoj (pogotovo u ulicama neposredno uz katedralni kompleks) u ljetnim mjesecima ipak dolazi do nekih negativnih utjecaja zbog velikog priljeva turističkih posjetitelja. Iz toga razloga se degradira kvaliteta života lokalnog stanovništva u gradskoj jezgri kao i dojam o mjestu i njegovu identitetu koji ostavlja na turiste. No, ovaj negativni utjecaj još je uvijek minoran posebno ako se uzme u

⁶⁷ UNESCO-vi kriteriji za nominaciju i odabir pri uvrštavanju na listu zaštićene svjetske baštine nalaze se na stranici broj 10

⁶⁸ *Plan upravljanja katedralnim kompleksom - Eufrazijanom u Poreču* u projektu Projekt "Širenje mogućnosti jadranskih UNESCO lokaliteta –EX.PO AUS", Institut za razvoj i međunarodne odnose, 2014., str. 30-31 <http://www.porec.hr/sadrzaj/dokumenti/to%C4%8Dka%205.%20prilog%201.Plan%20upravljanja%20Eufrazijanom.pdf> (13.2.2017.)

⁶⁹ Osim novca prikupljenih od ulaznica u kompleks grad Poreč i Ministarstvo kulture sufinancira održavanje kompleksa dijelom novca prikupljenog od gospodarskih i ostalih objekata koji plaćaju spomeničku rentu u gradskoj jezgri.

obzir utjecaj prekomjernog broja turista na neka druga mjesta pod zaštitom UNESCO-a u Hrvatskoj, poput dubrovačke stare gradske jezgre ili NP Plitvice.

Paradoksalna činjenica Istarske regije je da s dolaskom sve većeg broja turista iz godine u godinu, sve većom bukom, prometom i ostalim negativnim utjecajima masovnog turizma stanovništvo obalnih gradova nakon prijašnjih migracija sa sela u grad sve češće prodaje ili iznajmljuje svoje stanove i kuće na obali i seli se (većinom samo tijekom ljetnih mjeseci) nazad u unutrašnjost.

4.4. Naselje Barat

Kako je stanovništvo na obali pod utjecajem turizma i priljevom financija mijenjalo svoje navike i tradiciju, tako je i seosko stanovništvo potaknuto brzom zaradom počelo mijenjati svoje navike te izgled svojih kuća. „Osnovni elementi tradicionalne građevinske arhitekture, kao trg ili kuće s baladurinom postali su parkirališta, terase turističkih objekata ili lože s pogledom. Svojim načinom gradnje (dva do tri apartmana, umjesto garaže i konobe) narušavaju izgled sela koje je i na ovaj način gubi svoj tradicionalni identitet, a zbog velikog broja doseljenika, bitno se mijenjaju i navike seljana: od njihova komuniciranja do slobodnog vremena.“⁷⁰ Ovime samo podupiremo stav kako su materijalna i nematerijalna kulturna baština međusobno zavisne. Ipak, zadnjih godina svjedoci smo pooštavanja urbanističkih propisa kako se ne bi dalje narušavala krajobrazna komponenta kulturne baštine. Primjer za to nalazimo u naselju Barat, u blizini Višnjana. Iako bismo i u ovom slučaju mogli razgovarati o djelomičnom negativnom aspektu utjecaja na krajobraz zato što su vile izgrađene s bazenima i prilično velikih gabarita, ipak se poštuju određene tradicionalne arhitektonske odlike mediteranskog kraja (iako ne u potpunosti). Stoga su kuće u spomenutom naselju, najčešće jednokatnice, izgrađene u kombinaciji kamena i opeke s drvenim rebranicama obojenima zelenom bojom, a namijenjene su prodaji i turističkom iznajmljivanju. U ovom se slučaju vidi jasna razlika od ostalih sličnih slučajeva u Dalmaciji i ostatku Hrvatske o kojima će biti riječi u nastavku rada. Zasada možemo samo spomenuti kako iako ovo naselje odnosno kuće u njemu nisu ni približno savršeno uklopljene u graditeljsku tradiciju Istre ipak pokazuju određene arhitektonske ili barem dekorativne regionalne tradicijske karakteristike (slika4.). Za razliku od primjera u Dalmaciju (bilo bi neodgovorno tvrditi kako ih u Istri uopće nema već ih je sigurno manji broj) gdje se vrlo često grade kuće kojima je svrha što veća kvadratura, odnosno što više mogućih apartmana ili soba u njoj, a iz takvog promišljanja proizlaze

⁷⁰ Ivona Orlić, op. cit., 35-36.

ogromni betonski ili cigleni kubusi bez ikakvih arhitektonskih poveznica s lokalnom graditeljskom tradicijom. Sa stajališta arhitektonske kritike ipak valja naglasiti da je riječ o pseudoambijentalnoj i pseudotradicijskoj arhitekturi koja na vrlo površan način koketira s općom mediteranskom tradicijom, namjesto da se projektiralo u duhu vremena uz konkretno preuzimanje citata iz mikroregije

Slika 4. Novoizgrađeno naselje Barat Istra

Još jedan negativni aspekt turizma koji ćemo spomenuti je utjecaj jednodnevnih izletnika iz obalnih destinacija koji dolaze na područje općine Grožnjan u sve većem broju i time povećavaju troškove održavanja urbanističkih cjelina, a ne utječu direktno na povećanje prihoda od turizma i ugostiteljstva. U izradi je plan kojim bi se ovaj negativni utjecaj smanjio, a jedno od rješenja je izgradnja muzeja na otvorenom s mogućnošću naplaćivanja posjeta.⁷¹

Danas smo svjesni činjenice kako je bez obzira na navedene negativne aspekte turizma istarska regija najrazvijenija turistička regija u Hrvatskoj te da u skladu s tim razumije probleme pretjeranog turističkog razvoja i pokušava ih spriječiti ili barem ublažiti. Jedan od pokazatelja ove tvrdnje je i činjenica da danas nema općine ili grada u unutrašnje Istre koja u području svoje nadležnosti ne sadrži registrirano zaštićeno kulturno-povijesnu dobro.⁷²

⁷¹ Nikola Vojnović, op. cit., 93.

⁷² Nikola Vojnović, op. cit., 91.

Također, puno se ulaže u prepoznavanje i plasman različite materijalne i nematerijalne kulturne baštine kao turističkih resursa. Tako se primjerice tradicionalno jelo zvano maneštra – koja se nekada više povezivala sa siromaštvom nego reprezentativnim turističkim proizvodom – sve češće počinje nalaziti na jelovnicima istarskih restorana. Slična situacija se događa i s domaćim životinjama koje postaju turistička atrakcija, te se sve više razvija ruralni turizam⁷³ u unutrašnjosti koji zasigurno više pogoduje zaštiti i očuvanju tradicije od masovnog turizma na obali. Ova vrsta turizma više ovisi o zaštiti prirode, točnije ruralnog krajolika, od masovnog turizma, ali i značajan je čimbenik aktivacije održivog razvoja ruralnih područja koji pomaže očuvanju lokalnog identiteta, tradicije i običaja (u gastronomiji smo to prikazali na primjeru autohtonog jelom – maneštre), štiti okoliš, jača tradicijsku i ekološku proizvodnju (poljoprivredu i stočarstvo).⁷⁴ O važnosti zaštite ovog tipa baštine govori i činjenica da su ruralni krajolici koji spadaju u organsku vrstu razvijenog krajolika ujedno najzastupljenija vrsta na listi Svjetskog naslijeđa.⁷⁵ No, i takve vrste turizma potrebno je razvijati s jasnom vizijom i strategijom te konkretnim planovima kako bi njihov utjecaj u konačnici bio što korisniji domicilnom stanovništvu i što manje destruktivan za kulturnu baštinu koju ostavljamo budućim naraštajima.

4.5. Natura Histrica

S obzirom na to da je obrazovanje, a zatim i sudjelovanje lokalnog stanovništva u zaštiti kulturne baštine, jedan od važnijih čimbenika, pozitivnim se primjerom u tom smjeru u Istri može smatrati osnivanje *Nature Histrice*,⁷⁶ javne ustanove za upravljanje i edukaciju o

⁷³ Ruralni turizam se često zamijenjuje pojmovima poput: agroturizam, ekoturizam, seoski turizam, zeleni turizam, a predstavlja turizam u seoskom ambijentu i aktivitetu. „Karakteriziraju ga tipična ruralna naselja koja prikazuju život težaka i povijest naselja i kraja na izvoran način, od folklora narodnih običaja, preko gastronomskih specijaliteta lokalne kuhinje, do tradicionalnih (ali i suvremenih) športskih igara i sli. Pored toga, u seoskom turizmu turisti sudjeluju u svakodnevnom životu domaćina kroz razne poslove.“ Stjepan Jagić, „Imanentnost interkulturalizma u turizmu“, u: *Sociologija i prostor : časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja br. 42*, ur. Anđelina Svirčić Gotovac (Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, ožujak 2009.), 200.

⁷⁴ Kao primjer autohtonog poljoprivednog uzgoja možemo navesti uzgoj tartufa, a za stočarstvo uzgoj autohtone hrvatske pasmine goveda. Istarskog goveda ili *Boškarina*. Iako 80-ih godina dolazi do smanjenja populacije ovih životinja od 1990. djeluje Savez uzgajivača istarskog goveda koji radi na zaštiti i očuvanju populacije istarskog goveda.

⁷⁵ Biserka Dumbović Bilušić, op. cit., 53.

⁷⁶ <http://www.natura-histrica.hr/hr/> - Edukacijom, kroz razne ekološke aktivnosti i manifestacije Natura Histrica senzibilizira stanovništvo i cjelokupnu javnost na dragocjenost prirodnih sustava i vrijednosti te važnost očuvanja biološke i krajolika raznolikosti kao preduvjeta zdravog i sigurnog života. Provedba edukativnih programa ima naglasak na mlađe, predškolske, osnovno i srednjoškolske naraštaje razvijanjem ekološke svijesti te odgovornog i brižnog načina ophodnje prema prirodi kao prema dragulju kojeg treba čuvati i njegovati. Osim klasičnog edukativnog pristupa Natura Histrica vrši trasiranje i opremanje poučnih pješačkih, biciklističkih i

zaštićenim dijelovima prirode na području Istarske županije, te projekt ekomuzeja „*Batana*“⁷⁷ iz Rovinja koji je u Registar kulturnih dobara RH upisan 2008. godine., a 2016. upisan je i u UNESCO-ov Registar najboljih praksi očuvanja nematerijalne kulturne baštine svijeta na sjednici UNESCO-ova Međuvladina odbora za nematerijalnu kulturnu baštinu koja se održava u Adis Abebi, u Etiopiji. „Projekt Ekomuzej „*Batana*“ predstavlja jedinstveni pristup očuvanju ukupne materijalne i nematerijalne baštine Rovinja na temelju inicijative lokalnih stanovnika i projekata razvoja, koje su tijekom niza godina razvijali vrsni stručnjaci, počevši s konzervatoricom Draganom Lucijom Ratković.“⁷⁸ Ovo je hvalevrijedan projekt s obzirom na to da broj godišnjih posjetitelja premašuje brojku od 550 000 turista s nešto manje od 3,5 milijuna noćenja⁷⁹, dok je broj domicilnog stanovništva oko 15 000⁸⁰. Naime muzejske djelatnosti ovog ekomuzeja kreću se od zaštite pomorske baštine u kontekstu surađivanja na osnivanju Akademije pomorskih tradicijskih zanata, pokretanja radionice brodogradnje u rovinjskom škveru, restauriranja karakterističnih drvenih jadranskih plovila *batani*⁸¹, organiziranja manifestacija vezanih uz promociju tradicijske brodogradnje i maritimne baštine, do tečaja kuhanja tradicionalne mediteranske prehrane. Kako bi sve ovo realizirali, financijsku pomoć osiguravaju preko raznih natječaja Europske unije, ali uvidjevši važnost ovakvih projekata sve više sudjeluju i Grad Rovinj i Ministarstvo kulture. Potrebno je naglasiti i kako u ovaj ekomuzej stanovnici grada Rovinja ne plaćaju ulaz čime ih se želi dodatno potaknuti na sudjelovanje i obrazovanje u zaštiti vlastite baštine.

trekking staza spravama za vježbanje, igru i rekreaciju, informativnim tablama, signalizacijom i popratnim sadržajima. (13.2.2017.)

⁷⁷ <http://www.batana.org/hr/aktivnosti/novosti/aktualno/projekt-ekomuzej-batana-iz-rovinja-upisan-je-u-unesco-ov-registar-najboljih-praksi-ocuvanja-nematerijalne-kulturne-bastine-svijeta/> (13.2.2017)

⁷⁸ Ibid.

⁷⁹ *Turizam u brojkama 2016.*, (Zagreb: Ministarstvo turizma Republike Hrvatske, 2017.), 32.

⁸⁰ Prema popisu stanovništva Državnog zavoda za statistiku iz 2011.g.

⁸¹ Umijeće izrade rovinjske batane danas se nalazi na listi zaštićenih nematerijalnih kulturnih dobara RH pod brojem 111. <http://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=3650> (13.2.2017.)

5. Hrvatsko primorje

Istarska i Primorsko-goranska županija su u 2016. godini ostvarili 41,3%⁸² od ukupnog zbroja svih turističkih dolazaka u RH. U županijama koje zajedno broje oko pola milijuna stanovnika⁸³ kroz jednu godinu prošlo je oko trinaest puta više turista, točnije nešto manje od 6,5 milijuna turista od kojih oko 90% čine inozemni posjetitelji.⁸⁴

5.1. Grad Opatija

Kao što smo već spomenuli, grad Opatija kao jedno od središta s najdužom turističkom tradicijom na Jadranu u 2016. godini ostvarilo je oko 1 225 700 noćenja s oko 413 800 turističkih dolazaka.⁸⁵ Prvi i najočigledniji utjecaj turizma na baštinu Opatije jest onaj u pogledu arhitekture. Među prvim stranim utjecajima na tradicionalni stil gradnje najbolji je primjer već spomenuta vila *Angiolina* (slika5.) koja je obnovljena početkom 2000-ih te se smatra začetkom turističke građevne djelatnosti u nas, a danas se nalazi pod konzervatorskom zaštitom kao nepokretno kulturno dobro pod klasifikacijom profane graditeljske baštine.⁸⁶ Ipak valja naglasiti da je prvotno ona predstavljala uobičajenu ladanjsku arhitekturu kakve je svakako već bilo u razdoblju klasicizma i historicizma ne samo duž obale Jadrana već i na području kontinentalne Hrvatske. Oko nje se prostire i jedan od najvažnijih povijesnih parkova na prostoru Hrvatske. Ovaj hortikulturni spomenik proteže se na površini većoj od tri i pol hektara te je podijeljen na 60 polja, a u njemu je zasađeno oko 150 biljnih vrsta od kojih neke nisu tipične za ovo podneblje, već su donesene iz raznih krajeva svijeta. Među mnogim biljnim vrstama u parku se nalazi i japanska kamelija (*Camellia japonica*), koja je s vremenom postala prepoznatljivi simbol Opatije. U vili je danas smješten Hrvatski muzej turizma koji se savršeno uklapa u povijest i identitet građevine kao i same Opatije – mjesta koje predstavlja začetak hrvatskog turizma.

Unutrašnjost vile dekorirana je u bidermajerskom stilu, a simetričnim pravokutnim francuskim prozorima otvara se u veliki vrtni prostor ispred same građevine. Vila *Angiolina* uz hotel *Kvarner* predstavlja jednu od prvih građevina koje su zacrtale, odnosno odredile

⁸² *Turizam u brojkama 2016.*, loc. cit.

⁸³ Prema podacima Državnog zavoda za statistiku iz 2016.g.

https://www.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2016/07-01-04_01_2016.htm (26.5.2017.)

⁸⁴ *Turizam u brojkama.*, op. cit., 18.

⁸⁵ *Turizam u brojkama.*, op. cit., 33.

⁸⁶ Mirjana Peršić, „Razvoj turističke arhitekture na zapadnoj obali Kvarnera“, u: *Peristil : zbornik radova za povijest umjetnosti, Vol.31-32 No.1* (Zagreb: Školska knjiga, prosinac 1989.), 167–172.

daljni smjer razvoja grada, ali i šireg područja. „Svojom impostacijom hotel *Kvarner* najavio je bitne odrednice regulatornog građevinskog pravilnika iz 1892., kojim će i službeno za Opatiju biti propisana soliterna gradnja u zelenilu, uvučena od obalne linije, te orijentacija glavnih pročelja zgrada prema moru.“⁸⁷ Njemački arhitekt Franz Wilhelm izradio je projekt hotela po uzoru na stil bečkog historicizma, a jedan od razloga za to jest i činjenica kako je većina bogatih gostiju koji dolaze u Opatiju na odmor u razdoblju kasnog 19. i ranog 20.-og stoljeća bila s područja Austro-Ugarskoga Carstva.

Slika 5. Villa Angiolina na početku 20-og stoljeća

Hotel *Kvarner* je kao registrirano kulturno dobro pretrpio štetu uzrokovanu utjecajem turizma. Rekonstrukcijom i nadogradnjom hotela 2014. godine htjelo se povećati broj soba, no zbog lokacije hotela to je bilo moguće ostvariti jedino u elevaciji, odnosno podizanjem još jednog kata. To je izvedeno, prema mišljenju najvećeg dijela javnosti, poprilično nespretno u obliku pravokutne čelične konstrukcije na krovu zgrade. Iako je prema mišljenju nadzorne konzervatorske službe, a i Uprave za zaštitu kulturne baštine Ministarstva kulture ovaj zahvat izveden prema pravilima struke te se ovakvo arhitektonsko rješenje smatra „nenametljivim i podređenim povijesnom dijelu građevine, uz istovremeno jasno diferenciranje nove

⁸⁷ Darja Radović Mahečić, „Preobrazba Opatije 1882.–1897. – počeci turističke arhitekture“, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 26, ur. Ivanka Reberski (Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2002.), 134-136

intervencije⁸⁸ dio stanovnika Opatije ipak, najblaže rečeno, nije bio zadovoljan ovakvim raspletom.⁸⁹ Smatrali su kako ovakva intervencija na jednom od simbola gradskog identiteta narušava vizualni identitet samog grada i autentični izgled građevine. (slika 6.)

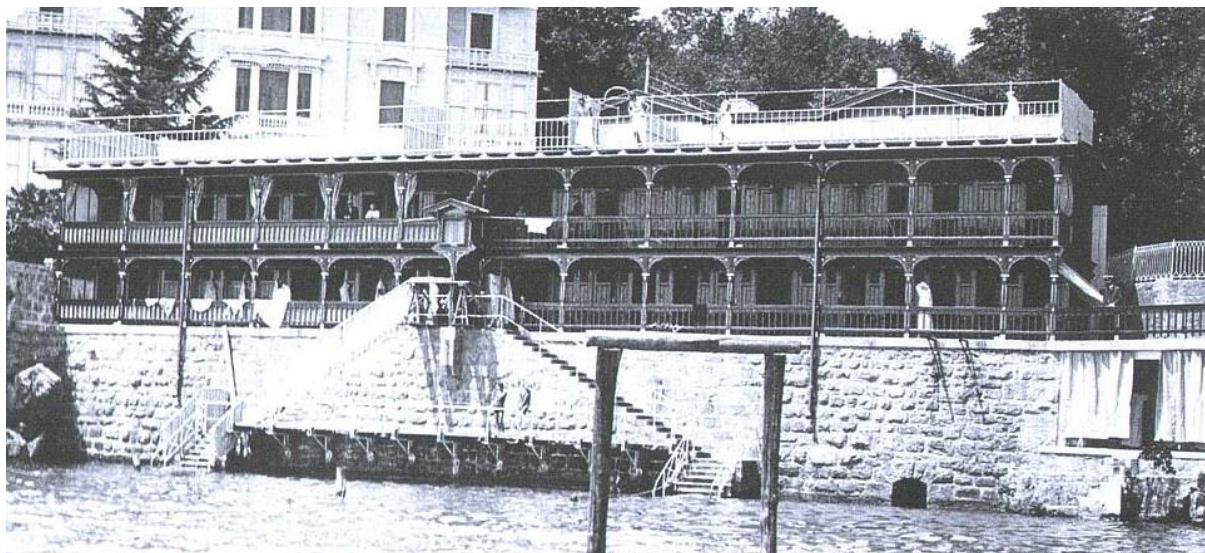
Slika 6. Hotel *Kvarner* početkom 20-og st. i tijekom nadogradnje 2014.g.

Uz dva prethodno spomenuta objekta pod konzervatorskom zaštitom tj. registriranim kulturnim dobrima u Registru kulturnih dobara Republike Hrvatske u Opatiji je zaštićeno još jedanaest kulturnih dobara. U pravilu je riječ o nepokretnim dobrima uz iznimku inventara, odnosno muzejska građa Hrvatskog muzeja turizma u Vili Angiolini. Valja naglasiti da je ovo stanje teško provjeriti jer pokretna su kulturna dobra samo sporadično navedena u online Registru kulturnih dobara RH, dijelom i zbog sigurnosnog pitanja, tj. mogućnosti otuđenja, koje je naročito izraženo kod ove vrste spomenika. Na tom popisu zaštićene baštine svoje je mjesto pronašlo još nekoliko objekata nastalih pod utjecajem turizma, a to tu Vila Kesselstadt (1891. g.) i Villa Rozalija (1896. g), Hotel Imperial (izgrađen 1885. g. pod imenom *Hotel Kronprinzessin Stephanie*) koji je i danas u funkciji, te kupalište *Angiolina hidropatski zavod* (slika 7.). Ovo posljednje kulturno dobro izgrađeno 1884. g. kao prvo gradsko kupalište u Opatiji predstavlja važan dio identiteta grada u kontekstu lokalne tradicije kao i povijesnog utjecaja turizma, a zato što pripada rijetko očuvanom tipu građevine, ima dokumentarnu vrijednost ne samo za povijest izgradnje Opatije već i šire. Samo kupalište izgrađeno je na kamenom zidanom podnožju sa stubama koje vode u more. Na spomenutom zadanom platou izgrađena je jednokatna građevina dekorirana nizom drvenih historicistički oblikovanih stupova užeg promjera i ograde čija je ornamentacija izrađena u sličnom stilu. U unutrašnjosti

⁸⁸http://www.novilist.hr/Vijesti/Regija/node_1585/Modernizacija-ili-kulturocid-Hotel-Kvarner-nadograduje-kat?meta_refresh=true (22.4.2016.)

⁸⁹http://www.novilist.hr/Vijesti/Regija/node_1585/Glas-opatijske-javnosti-Kvarner-nije-samo-hotel-vec-i-turisticki-spomenik (1.9.2017.)

građevine nalazila su se dva niza od dvanaest kabina s popratnim sadržajima.⁹⁰ Ova drvena konstrukcija izgrađena prema projektu Aloisa Breyera izgorjela je u požaru 1989. godine. te je ostalo sačuvano samo kameno podnožje (slika 8.). Srećom 2017. godine drveni dio kupališta ponovno je izgrađen metodom faksimilne rekonstrukcije⁹¹ i djelomično nove izgradnje usklađene s povijesnim ambijentom prema pravilima i zahtjevima konzervatorske struke, a u svrhu vraćanja kulturnog identiteta, ali i turističke prepoznatljivosti i ekonomske iskoristivosti takvog sadržaja u gradu što sa sigurnošću predstavlja pozitivan utjecaj turizma u obnovi i očuvanju baštine.⁹² (slika 9.) „Morske kupališne građevine koje se u nas grade krajem 19. te u prvj polovici 20. stoljeća nezaobilazan su dio turističke arhitekture, odnosno urbanizma turističkih mjesta kao markantne građevine njihovih veduta u pogledu s mora, koji je važan kada znamo da je upravo pomorski putnički prijevoz odigrao veliku ulogu u počecima turizma na Kvarneru.“⁹³

Slika 7. Izgled kupališta Angiolina 1904.g.

⁹⁰ <http://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=6212&kdId=283022653> (10.5.2017.)

⁹¹ „Faksimilna obnova je postupak kojim se samo u iznimnim slučajevima vraća povijesnoj građevini ili povijesnoj cjelini prvobitni izgled, odnosno izgled jedne ili više njenih razvojnih faza, što ga je ta građevina ili cjelina u potpunosti ili većem dijelu izgubila naglim ili postepenim rušenjem kao npr. u ratnom razaranju, prilikom elementarne nepogode ili nekim drugom uzrokom. Do primjene faksimilne rekonstrukcije u suvremenoj konzervatorskoj praksi dolazi samo u iznimnim slučajevima kada postoje izrazite kulturne, estetske, političke, kultne, ili kada takva obnova, bez obzira na vrijeme ili način rušenja autentičnog graditeljskog dobra, ima istaknuti kulturni, odgojni ili drugi značaj.“ U ovom slučaju takav nagli uzrok propasti bio je požar. Tomislav Marasović, *Aktivni pristup graditeljskom nasljeđu*, (Split: Sveučilište u Splitu, Društvo konzervatora Hrvatske, 1985.), 146 – 151.

⁹² Prema načelima ICOMOS-ove Washingtonske povelje o konzervaciji povijesnih gradova i urbanih zona str. 2 : „Nije potrebno obeshrabrivati pokušaje uvođenja suvremenih elemenata u skladu s okolinom, budući da takva svojstva mogu doprinijeti obogaćivanju područja no ono mora poštivati vrijednosti cjeline i njezinog ambijenta.“ <http://www.icomos-hrvatska.hr/documents/1987%20Washingtonska%20povelja.pdf> (10.5.2017.)

⁹³ Mirjana Kos, „Počeci izgradnje kupališnih mjesta s osvrtom na lovranska kupališta početkom 20. Stoljeća“, u: *Zbornik Lovranščine*, knjiga 1, ur. Igor Eterović (Lovran: Katedra Čakavskoga sabora Lovran, 2010.), 181.

Slika 8. Kupalište nakon požara 2000-ih godina

Slika 9. Izgled kupališta nakon faksimilne rekonstrukcije 2017. godine.

Bez obzira na već dugi status, mogli bismo definirati elitnog turističkog odredišta, Opatija ima i nekoliko primjera negativnog utjecaja turizma na svoju baštinu. Prvi negativni aspekt turizma u Opatiji jest velik broj gostiju koji su uzrok ogromnih gužvi za vrijeme ljetnih mjeseci, kako na prometnicama tako i na plažama, što direktno utječe na lokalno stanovništvo i njihov život bez obzira na to što je Opatija turističko središte. Iako bi za grad mogli reći da živi od turizma te da je stoga ovisan o njemu, to ne opravdava eksploataciju svih resursa u turističke svrhe kao i činjenica da nisu svi stanovnici zaposleni u granama usko vezanim za turizam. Drugi negativni aspekt je vezan upravo za spomenute gužve na plažama koje su zbog konfiguracije terena i male površine umjetno proširene i to na najgori mogući način,

„betonizacijom“ pomorskog dobra, odnosno morske obale do te mjere da je na području Opatije ostalo samo nekoliko plaža s izvornim prirodnim krajolikom (slika 10).

Slika 10. Primjer betonske plaže u središtu grada Opatije

Treći negativni utjecaj nije vezan samo za grad Opatiju već za sva turistička mjesta u kojima zbog turističke atraktivnosti rastu cijene nekretnina, ali i cijene samoga života (od gastronomije do komunalija) pa se dio stanovništva odlučuje na prodaju svojih kuća i na iseljavanje.⁹⁴ U prilog ovoj tvrdnji ide i to što su u Opatiji cijene nekretnina među najvišima u zemlji. Ovom problemu ćemo se još posvetiti na primjeru grada Dubrovnika jer se na tom primjeru još jasnije očituje taj negativni trend. Naravno da turizam nije jedini razlog iseljavanja stanovništva, već su to i ostale socio-ekonomske prilike u samom gradu, regiji i u konačnici samoj državi koja bilježi negativni demografski pad te sve veće iseljavanje. Bilo bi neodgovorno tvrditi kako turizam uopće nema veze s time. Zbog iseljavanja, te činjenice da je broj turista na godišnjoj bazi trideset pet puta brojniji od broja lokalnog stanovništva, mijenjaju se lokalne navike i običaji, a samim time identitet mjesta i njegova nematerijalna kulturna baština. Većina gostiju u Opatiju dolazi automobilom ili autobusom pa se prema tome stvara velika količina ispušnih plinova koja utječe i na materijalni dio kulturne baštine. Grad zbog svojeg geografskog položaja (s jedne strane morska obala, a s druge Učka) kao i neadekvatne i nepravoremeno izgrađene infrastrukture ima problem s prevelikim brojem motornih vozila bez dovoljno parkirnih mjesta što bitno mijenja krajobraznu sliku grada i njegova prostornog ambijenta.

⁹⁴ Broj stanovnika Opatija 1991.g. bio je 13 566. 2001. g. brojka je iznosila 12 719 da bi do 2011. Pala na 11 659. Podatci državnog zavoda za statistiku. <https://www.dzs.hr/hrv/censuses/census2011/censuslogo.htm> i http://www.novolist.hr/Vijesti/Regija/node_1585/Odumiranje-Opatije-Kako-su-pre-skupi-kvadrati-istjerali-zivot-iz-stare-dame (28.8.2017.)

Slika 11. Primjer loše prakse pri gradnji turističkih objekata na sjevernom Jadranu
(Crikvenica)

Prije nego prijedemo na primjere koji se nalaze na otoku Krku spomenuti ćemo još jedan primjer komodifikacije baštine, odnosno tradicije u turističke svrhe. Naime tradicija maskiranja (mesopust, poklade ili fašnik) vezana je uz godišnje razdoblje prije početka korizme i davanja oduška duhu i tijelu prije odricanja, te u nekim mjestima i njihovim običajima uz „tjeranje zlih sila“ zime i hladnoga vremena. No sve češće smo svjedoci kako se u obalnim turističkim mjestima poput Novog Vinodolskog, Kraljevice, Senja pa sve do Makarske i Dubrovnika organiziraju maskirani karnevali u ljetnim mjesecima (od lipnja do kolovoza) kao turističke atrakcije. Iako se na ovaj način djelomično čuva identitet mjesta ili područja, te tradicija takvih događaja kao i način maskiranja (zvončari)⁹⁵, jasno je da se istovremeno gubi dio autentičnosti ovih običaja kao nematerijalne kulturne baštine zbog njene komodifikacije kao turističkog proizvoda u smislu promjene godišnjeg razdoblja njena održavanja.

⁹⁵ O važnosti i unikatnosti ovog običaja govori činjenica da je *Godišnji pokladni ophod zvončara s područja Kastavštine* jedan od zaštićenih običaja nematerijalne kulturne baštine RH pod zaštitom UNESCO-a

5.2. Otok Krk

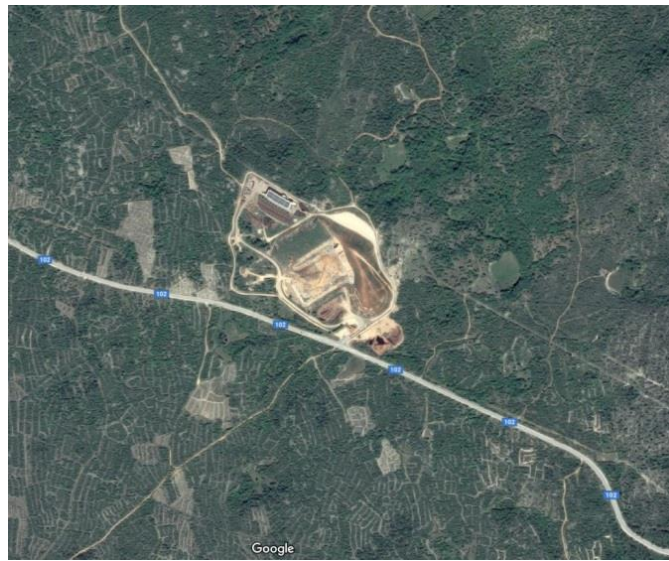
Krk kao drugi najveći Hrvatski otok ima najveći broj noćenja od svih otoka u arhipelagu. Nažalost, i na njegovu primjeru može se vidjeti nesrazmjer između broja turista i lokalnog stanovništva. Otok koji ima oko svega 20 000 stanovnika⁹⁶ u jednoj godini posjeti preko 750 000 turista i ostvare oko 4 400 000 noćenja većinom u ljetnim mjesecima te jedan dio za vrijeme uskršnjih praznika.⁹⁷ Prva stvar koju možemo zaključiti iz ovih brojki, jest da je veliki dio kuća i apartmana u ostatku godine prazan pa tako većina manjih mjesta za vrijeme zime izgleda kao napušteni grad bez stanovnika (ova činjenica stoji i za većinu drugih hrvatskih otoka). Kako bi ugostili toliki broj turista, gradi se velika količina kuća i apartmana i drugih popratnih uslužnih objekata koji nepovratno izmjenjuju okoliš otoka, a često takvi objekti ne prate tradicijski arhitektonski izričaj što je vrlo bitan problem duž cijele Hrvatske obale (slika 11.).

Još jedna važna stvar koja se događa pod utjecajem turizma na otoku Krku, a identična je u mnogim turističkim središtima na našoj obali, jest nedostatak radne snage (pogotovo visokoobrazovane) za potrebe tolikog broja gostiju što rezultira dovođenjem sezonskih radnika iz ostalih regija ili čak država. Kao što je slučaj sa sezonskim radnicima iz Bosne i Hercegovine u dalmatinskoj regiji. Velik broj radnika koji dolaze iz drugih regija donose svoju kulturu i tradiciju. Pod time podrazumijevamo drugačiji mentalitet, običaje i sam govor odnosno narječje. Ovo je jedan od uzroka gubitka autentičnosti, a turisti također to primjećuju te im to kvari samo iskustvo i doživljaj lokalne kulture. Kad smo kod univerzalnih problema povezanih s utjecajem turizma na kulturnu baštinu na našoj obali, a koji se pojavljuje i na otoku Krku, ističe se zbrinjavanje otpada velikog broja turista koje iziskuje mnoga financijska sredstva i utječe na samu vizuru i krajolik otoka, odnosno onih dijelova gdje se nalaze odlagališta otpada. (slike 12. i 13.) Srećom, vlasti i lokalno stanovništvo otoka Krka uočili su ovaj problem na vrijeme i od 2005. godine ulažu u ekološke reciklažne stanice pod nazivom *Eko otok Krk* koji predstavlja prvi cjeloviti model zbrinjavanja otpada u Hrvatskoj.⁹⁸ Upravo je ovo jedan od najboljih primjera suradnje lokalnog stanovništva i vlasti kako bi se umanjio ovaj aspekt negativnog utjecaja ogromnog broja turista na otoku Krku.

⁹⁶ Prema popisu stanovništva iz 2011.g. DZS

⁹⁷ *Turizam u brojkama 2016.*, op. cit., 33.

⁹⁸ Preuzeto s: <http://www.ponikve.hr/sustav-prikupljanja-i-zbrinjavanja-otpada> (7.5.2017.)

Slike 12. i 13. Odlagalište otpada u blizini Punata na otoku Krku

5.3. Marina Punat

Kao pozitivan primjer utjecaja turizma na tradicijsku baštinu na otoku Krku može nam poslužiti grad Punat odnosno njegova marina. Na prostorima Republike Hrvatske nautički se turizam pojavljuje u IX. st. i dok se njegov u svijetu u ovom periodu razvija ubrzano, na našim prostorima takav snažniji razvoj zaostaje. Intenzivniji razvoj i popularnost doživljava tek početkom osamdesetih godina XX. stoljeća.⁹⁹ Stoga je važno napomenuti kako je marina u Puntu izgrađena 1964. godine te se razvila na bogatoj brodograđevnoj tradiciji (brodogradilište postoji i danas u sklopu marine), a sama marina se smatra jednim od starijih, još uvijek aktivnih na hrvatskom dijelu sjevernog Jadrana.¹⁰⁰ Tako se u Punatu pomoću nautičkog turizma nastavlja i čuva tradicija pomorstva uz ekonomske koristi koje ono sa

⁹⁹ Alen Jugović, Anamarija Zubak. i Mirjana Kovačić, „Nautički turizam u Republici Hrvatskoj u funkciji razvoja destinacije“, u: *Pomorski zbornik 47-48*, ur. Siniša Vilke (Rijeka: Društvo za proučavanje i unapređenje pomorstva RH, 2013.), 62.

¹⁰⁰ Preuzeto s: <http://www.marina-punat.hr/marina> (11.5.2017.)

sobom donosi. Stoga ovdje ne možemo govoriti o uništavanju vizualnog ili duhovnog identiteta mjesta. Naravno marine i luke, kao i nemarni nautičari bacanjem smeća s plovila mogu trajno oštetiti floru i faunu, no u ovom slučaju se brinulo i još uvijek se brine o aspektu zaštite prirode, koliko je to moguće s obzirom na to da marina ima oko 800 vezova, a godišnje kroz nju prođe oko 3000 plovila.¹⁰¹ Ovu tvrdnju možemo potkrijepiti dokazima o tome da je upravo ova marina 1998. godine prva dobila Plavu zastavu¹⁰² kao simbol čistoće mora, a odgovornim vođenjem je zadržana do danas, te je u tri navrata proglašena najboljom marinom u Hrvatskoj.¹⁰³ Prema statistici iz Državnog zavoda za statistiku iz 2015. godine u Hrvatskoj se nalaze 121 luka nautičkog turizma od čega su 70 marine, a ukupni broj vezova je preko 17000.¹⁰⁴ Zanimljivo je da su njezini majstori kao iskusni drvodjelci sudjelovali u konzervatorskim radovima na krovnoj konstrukciji košljunske franjevačke crkve iz 16. stoljeća.

Kada raspravljamo o Otoku Krku, možemo odmah napomenuti neke od univerzalnih utjecaja koje je turizam, a zajedno s njim i suvremeni način života donio na sve hrvatske otoke. Naime na hrvatskim otocima postoje stoljetne tradicije pomorstva, ribarstva i ovčarstva koje se drastično mijenjaju dolaskom turizma, odnosno dio stanovništva prestaje s takvom tradicijom jer veću financijsku korist imaju od iznajmljivanja kuća i apartmana nego od prodaje ribe, mesa, sira ili pak izrade i prodaje tradicionalnih brodica i barki koje su bile karakteristične za pojedine otoke. Ovaj negativni trend utjecaja većinom masovnog turizma na materijalni i nematerijalni dio baštine većinom je bio zastupljen od sredine do kraja 20-og stoljeća i bespovratno je promijenio svakodnevicu, tradiciju i navike otočana. Srećom, danas se promijenio i stav dobrog dijela turista koji posjećuje naše otoke i sve češće traže ono izvorno i autentično i za takav proizvod su spremni izdvojiti veću svotu. To su prepoznali i stanovnici koji se uz daljnje iznajmljivanje smještaja sve više vraćaju tradicionalnim poslovima kao što smo imali primjer u Istri s uzgojem autohtonog goveda, boškarina, dok su

¹⁰¹ Prema podacima službe američkih nacionalnih parkova za razgradnju smeća u prirodnom okolišu potreban je velik broj godina. Tako je za razgradnju staklenih procjenjuje se potrebno oko 1 000 000 g., plastične boce oko 450 g., aluminijske limenke ili konzerve 80-200 g., plastične vrećice 10-20 g., a za opušak cigarete 1-5 g. Preuzeto s: https://www.des.nh.gov/organization/divisions/water/wmb/coastal/trash/documents/marine_debris.pdf (10.5.2017.)

¹⁰² Plava zastava je simbol međunarodnog odgojno-obrazovnog i ekološkog programa čiji je prvenstveni cilj održivo upravljanje i gospodarenje morem i obalnim pojasom. „Intelektualni vlasnik Plave zastave je Zaklada za odgoj i obrazovanje za okoliš – *Foundation for Environmental Education* (skraćeno FEE) koju je utemeljilo Vijeće Europe za potrebe promicanja odgoja i obrazovanja za okoliš na jedinstven način na razini cijele - ujedinjene Europe. Danas je u svijetu vrlo cijenjena turistička marka koja je milijunima turista glavni orijentir prilikom odabira destinacije“. <http://www.pomorskodobro.com/plava-zastava.html> i <http://www.blueflag.global/our-programme/> (11.5.2017.)

¹⁰³ Preuzeto s: <http://www.marina-punat.hr/marina> (11.5.2017.)

¹⁰⁴ Preuzeto s: https://www.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2015/04-03-04_01_2015.htm (13.5.2017.)

na otocima to prvenstveno uzgoj ovaca, maslinarstvo, uzgoj maslina, vinove loze, ribolovi drugi tradicijski obrti kojima još više potpomažu kućni budžet, ali time ujedno i uviđaju važnost svoje kulturne baštine i identiteta te je u ovom kontekstu turizam pozitivni edukator lokalne zajednice.

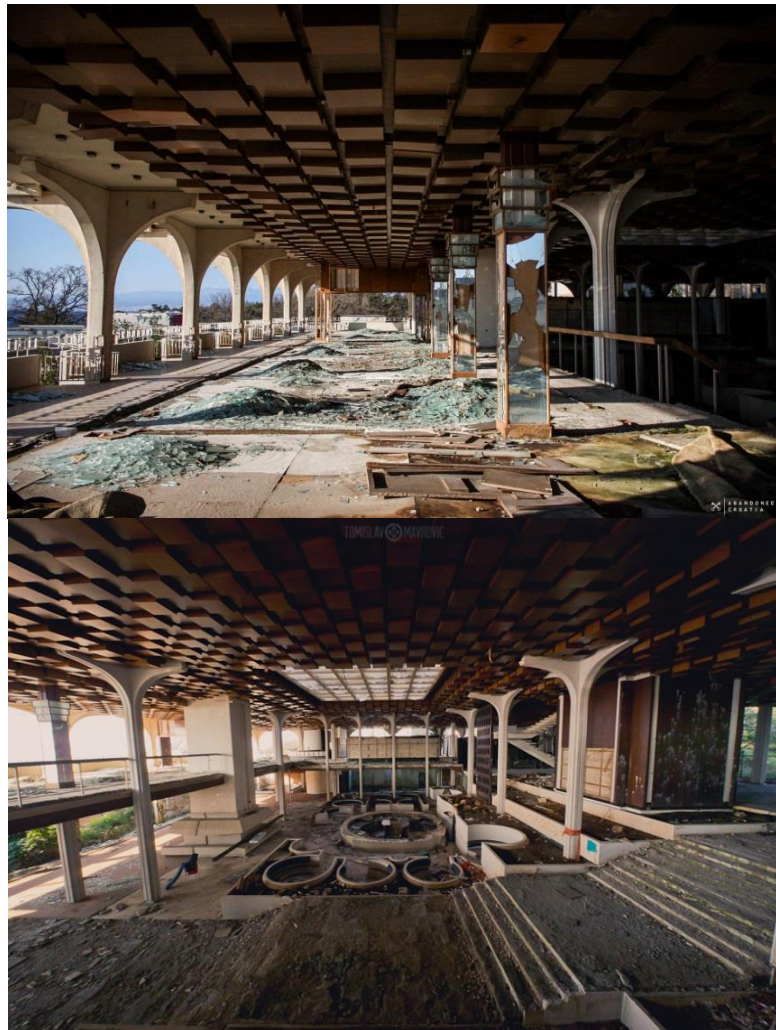
5.4. Hotelski grad Haludovo

Sljedeći primjer utjecaja turizma na našim prostorima koji ćemo spomenuti u ovome radu je jedan od hotelskih kompleksa izgrađen u vrijeme dok je Hrvatska bila dio Jugoslavije. Ovo je jedan od primjera koji prikazuje kako turizam može utjecati na stvaranje novog identiteta određenog grada ili područja (bez obzira kosi li se takav novi identitet s već postojećim ili ga upotpunjuje) i na moguće stvaranje nove kulturne baštine. Koliko je intenzivna bila gradnja hotela, govori brojka od 404 hotela početkom 60-ih godina XX. stoljeća koja se samo deset godina kasnije popela na 795. Nakon raspada Jugoslavije dio takvih objekata je napušten i devastiran u ratu koji je uslijedio, a takvom trendu nakon završetka Domovinskog rata pripomaže i nejasan plan razvoja hrvatskog turizma kao i proces nezakonite privatizacije. U tom poslijeratnom periodu većinom se ulagalo u apartmanski smještaj dok hotelski kompleksi diljem obale propadaju, a brojka im se penje na oko devedeset zapuštenih objekata. U ovom radu ćemo obraditi neke od onih koji imaju određenu arhitektonsku i kulturno-povijesnu vrijednost, ali ih većina još uvijek nije valorizirana niti pod konzervatorskom zaštitom.

S obzirom da u ovom djelu rada spominjemo otok Krk, na njemu nalazimo jedan takav primjer, a to je hotelski kompleks *Haludovo Palace* u blizini Malinske (slika 14.). Ovaj hotel izgrađen je 1970. godine, a projektirao ga je poznati hrvatski arhitekt, akademik Boris Magaš, dobitnik mnogih priznanja i nagrada. Kompleks je svojevremeno nosio epitet najraskošnijeg na sjevernom Jadranu, a po nekima i u cijeloj Jugoslaviji. Posjećivala ga je svjetska elita, slovio je kao kockarski raj za bogate i time zaista drastično odskakao od tadašnjeg prosjeka s obzirom na vrstu turista koji su ga posjećivali. Od sredine osamdesetih ipak je uslijedio proces stagnacije pa hotel postaje odredište turista slabije platežne moći odnosno masovnog turizma. Napominjem da cjelina nije registrirana kao kulturno dobro što ograničava svaku mogućnost očuvanja za ono vrijeme u nacionalnim okvirima specifične arhitekture akademika Magaša.

Slika 14. Izgled hotelskog kompleksa Haludovo nedugo nakon otvorenja(*gore*) i danas (*dolje*)

Slike 15., 16. i 17. Izgleda hotelskog kompleksa Haludovo 2017. godine

Mnogi novoizgrađeni turistički objekti ovog razdoblja (neki od njih biti će zastupljeni i u ovome radu), među kojima je i kompleks hotela *Haludovo*, sugeriraju kako njihovo projektiranje i izgradnja poštuje postojeći krajolik i tipologiju mjesta u kojemu su zamišljeni. „Novi hoteli javno su kritizirani jer su smatrani posljedicom socijalističke politike masovnog turizma, te zbog uniformiranosti, dimenzija i korištenja betona u velikoj mjeri, s određenom vremenskom distancom vidljiva je inovativnost i poprilično visok standard projektiranja i izvedbe s obzirom na vrijeme nastanka.“¹⁰⁵ Iako je kompleks smješten u neposrednoj blizini Malinske, zbog smještaja u borovoj šumi i načina na koji je projektiran tako da poštuje konfiguraciju terena djeluje kao zasebna cjelina. „Budući da se prostire na velikoj površini, gustoća izgradnje je mala što rezultira većim komforom. Središte kompleksa je centralni objekt hotel *Palace* sa svim pratećim sadržajima oko kojeg se „kao suburbium“ okupljaju prizemne vile, hotel B kategorije naziva *Tamaris* (srušen 2002. g.) i jednokatne vile koje tvore zid/granicu oko kompleksa (dio srušen 2002. g), te ribarsko naselje kao lučica kompleksa, uz maksimalno sačuvanu prirodnu obalu, koja i danas slovi kao najljepša plaža Malinske.“¹⁰⁶ U vrijeme izgradnje kompleksa *Haludovo*, sedamdesetih godina prošloga stoljeća cijelo mjesto je u znaku rekonstrukcije i obnove, te se u istom razdoblju uređuju postojeći i grade novi drvoredi i parkovi, a takav trend naročito je vidljiv uz morsku obalu. „Nova vikend-naselja postaju uzor krajobraznog uređenja, gradilo se po mjeri prirode i čovjeka, bez mijenjanja reljefa terena uz mnogo zelenila, a isti ti parkovi danas stagniraju.“¹⁰⁷ Prije spomenutim procesom privatizacije park Haludovo je postao privatno vlasništvo. Danas je sam kompleks kao i većina okolnih objekata i sadržaja (s izuzetkom *Ribarskog sela* i apartmana koji su ponovno u funkciji i otvoreni tijekom ljetnih mjeseci, iako su djelomično devastirani lošim adaptacijama) potpuno zapušteni, urušeni i opasni za zadržavanje u njima (slike 15., 16. i 17.). U zadnjih petnaestak godina dogodilo se višestruko prostorno povećanje naselja Malinska, a masovnu izgradnju apartmanskog smještaja i ostalih popratnih gospodarskih objekata nije pratila obnova i proširenje zelenih površina i parkova. Uzrok tomu je činjenica da se uz već postojeće parkove ne veže stilsko, tematsko, prostorno i sadržajno oblikovanje, vlast općine Malinska odlučilo je u svojem planu strategije razvoja uvrstiti „izradu novog programa o izgradnji novih i održavanju postojećih zelenih površina, angažirati predmetne stručnjake iz navedene tematike, te kontinuirano vršiti podizanje svijesti lokalne

¹⁰⁵ Dora Kodrić, Konzervatorski elaborat: *hotelski grad Haludovo*, (Zagreb: Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2015.), 3.

¹⁰⁶ Ibid.

¹⁰⁷ Strategija razvoja općine Malinska – Dubašnica 2015.-2020., 22. Preuzeto s:

https://bib.irb.hr/datoteka/799951.STRATEGIJA_RAZVOJA_OPCINE_MALINSKA_DUBASNICA.pdf (4.8.2017.)

zajednice o važnosti dane tematike. Cilj je upozoriti na nestajanje urbane i krajobrazne kulture Malinske Dubašnice, po kojoj se ona desetljećima ponosila i prepoznavala, bilo kao turistička ladanjska oaza ili putem vrtlarskih priručnika.¹⁰⁸ Osim obnove parkova u strategiju razvoja područja Malinske upisan je plan revitalizacije kompleksa Haludovo kao mogući doprinos gospodarskom razvoju područja. Ova razvojna strategija donesena je 2014. godine za razdoblje 2015.-2020. godine no do pisanja ovog rada, 2017. godine, još nema konkretnih pomaka. Nažalost, svjesni smo činjenice kako su u našoj državi prilično često, zbog političkih razloga, strategije i razvojni planovi čak i najvažnijih zaštićenih kulturnih i prirodnih baštinskih dobra ostaju samo mrtvo slovo na papiru, odnosno da se podilazi ostvarivanju što veće financijske koristi na štetu prije spomenutih. Stoga se možemo nadati kako ovo neće biti slučaj u Malinskoj i kako će lokalno stanovništvo ipak prepoznati važnost ovog plana i biti dodatni poticaj njegova ostvarenja. Iako je u doba svojih zlatnih dana, sedamdesetih godina prošloga stoljeća, brojem od 1650 ležaja četverostruko premašivao broj stanovnika¹⁰⁹ i klijentelom koja ga je posjećivala negativno odražavao na tradiciju i običaje malog mjesta u blizini kojeg je smješten danas, on ipak predstavlja dio povijesnog razvoja Malinske kao turističke destinacije i kao takav nezaobilazni dio njegova identiteta i prepoznatljivosti (ne računajući njegovu vrijednost kao mogućeg objekta kulturne baštine nacionalnog ili čak internacionalnog značaja). Pisanje o ovom kompleksu možemo završiti sjajnim citatom povjesničarke umjetnosti Vande Ekl, „Haludovo je monumentalno bez patosa, raskošno bez razmetljivosti, racionalno a da nije bešćutno. Mnogoliko i poetično.“¹¹⁰

¹⁰⁸ Ibid.

¹⁰⁹ Prema Prema podacima Državnog zavoda za statistiku Malinska je 1971. g. imala 392 stanovnika.

¹¹⁰ Vanda Ekl, „Hotel Haludovo na Krku“, u: *Umjetnost na tlu Jugoslavije od prethistorije do danas broj 18*, ur. Žarko Domljan (Zagreb: Matica hrvatska, 1972.), 6.

6. Dalmatinska regija

U ovoj regiji, u koju ulaze Zadarska, Šibensko-kninska, Splitsko-dalmatinska i Dubrovačko-neretvanska županija, analizirat ćemo nekolicinu primjera pozitivnog i negativnog utjecaja turizma na kulturnu baštinu, kao i utjecaj turizma na stvaranje revitalizaciju kulturnih dobara.

6.1. Odmaralište Krvavica

Prethodno poglavlje završili smo analizom kompleksom, koji je pod utjecajem turizma, a izgrađen za potrebe zdravstvenog turizma, i sam postao dijelom kulturne baštine iako još nije u potpunosti valoriziran i zaštićen. Sljedeći kojeg ćemo spomenuti to već jest. Riječ je o hotelu, tj. odmaralištu-lječilištu za djecu *Krvavica* koji se nalazi između Baške vode i Makarske u podnožju planine Biokovo, a izgrađen je između 1963. i 1964. godine. Ovo zdanje kružnog tlocrta smješteno u gustu borovu šumu rad je hrvatskog arhitekta Rikarda Marasovića. Arhitektura skladno prati konfiguraciju terena te se stapa s njime. Dok su u kružnom „lebdećem“ dijelu postavljenom na stupovima smještene sobe za djecu, u prizemnom dijelu nalazio se višenamjenski prostor za odmor i igru *L-oblika* koji sa spavaonicama na katu komunicira dvokrakom rampom. Prizemni dio objedinjavao je društvene prostore, kantu, sobe za dnevni boravak, igraonice i TV salu te se pogled iz njega protezao prema moru. Krov objekta služio je kao terasa da bi najmanja djeca nesmetano provodila vrijeme na otvorenom. Uz lječilišnu zgradu nalazi se i gospodarsko-servisni blok. Iako kompleks zauzima oko pet tisuća četvornih metara, predviđen je za prihvata oko pedesetak gostiju / bolesnika. Kompleks je dugo godina bio pod vojnom upravom te je bio nedostupan za mještane i strane turiste, već su prvenstveno pravo odmora u njemu imala bolesna djeca vojnih službenika.

Slike 18. i 19. Odmaralište Krvavica 2017. godine

„Decentan postav građevine unutar šume u neposrednoj blizini morske obale, dinamična spirala kretanja koja sve prostore čini aktivnima, “lebdeća“ struktura s otvorenim prostorom u sredini koja rastvara volumen omogućavajući njegovo povezivanje s prirodom, inventivna konstrukcija i iznad svega suptilan odgovor na imaginaciju dječjeg svijeta, čine ovaj objekt izuzetnim primjerom skladnog i ograničenog odnosa arhitekture, njezine funkcije i krajolika. Riječ je o jedinstvenom primjeru moderne lječilišne arhitekture druge faze modernizma i jednom od kanonskih djela hrvatske moderne arhitekture koje je relevantno i u internacionalnom kontekstu.“¹¹¹ Kao i kod prije spomenutog turističkog kompleksa na otoku Krku i ovdje je riječ o zapuštanju nakon Domovinskog rata. Od kraja 90-ih godina je u

¹¹¹ Preuzeto s: <http://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=6212&kdId=282758253> (6.12.2016.)

vlasništvu države koja očigledno ne mari previše o njegovoj revitalizaciji i zaštiti pa već više od petnaest godina stoji napušten i prepušten utjecaju vremena (slike 18. i 19.). Također, otegotnom okolnošću smatra se to što je objekt pod zaštitom Ministarstva kulture kao pojedinačno nepokretno kulturno dobro, te zbog toga nije moguće njegovo proširenje i dogradnja. Upravo bi činjenica da je kulturno dobro trebala biti poticaj za njegovu revitalizaciju, bilo kao hotela ili smještaja u kontekstu elitnog turizma ili ga prenamijeniti u skladu s načelima konzervatorske struke u kulturni centar s turističkim karakterom. Takva bi prenamjena i revitalizacija u konačnici koristila turizmu, ali i lokalnoj zajednici kao važan i reprezentativan dio arhitektonske baštine njihova kraja.

6.2. Hotel Jadran

Dobar primjer revitalizacije kulturnog dobra koji je izgrađen pod utjecajem turizma i u turističke svrhe, a nedavno obnovljen s istim ciljem jest hotel *Jadranu* Tučepima.¹¹²(slika 20.) Izgradili su ga njemački ratni zarobljenici nedugo nakon završetka drugog svjetskog rata kao prvi poratni hotel na jugoslavenskoj obali. Nastao je između 1948. i 1949. godine, a prema projektu arhitekta Branka Bona. Objekt je smješten neposredno uz morsku obalu, ali dovoljno odmaknut kako bi pomorsko dobro, odnosno većina obalnog pojasa ostala sačuvana u svom izvornom, prirodnom obliku, osim malog dijela na kojem je izgrađeno pristanište brodova za hotel, ali koje je malih dimenzija i stoga ne narušava samu vizuru krajolika obale. Objekt je smješten u prirodnom zelenom šumskom ambijentu koje je dijelom prirodno, a dio kultiviran naknadno. Oblikovanje hotelskog vrta i hortikulturno uređenih vanjskih terasa i zajedničkih prostora znatnih dimenzija direktno se nastavlja na tradiciju ladanjske izgradnje na Jadranu. Upravo je to razlog iz kojeg kao kulturno dobro nije zaštićena samo zgrada hotela već i cijeli krajobrazni sklop oko njega, uključujući i arheološki lokalitet romaničko-gotičke crkvice sv. Jure u blizini. „Hotel „*Jadran*“ po svojoj arhitektonskoj koncepciji i pristupu oblikovanju u širem prostoru, konstruktivnim, a osobito oblikovnim elementima u cjelini i detalju, pripada korpusu hrvatske moderne arhitekture. „Vrijeme izgradnje hotela za hrvatsku je arhitekturu značajno (1948./1949.) budući da se u prvoj poslijeratnoj obnovi i izgradnji tek rijetko pojavljuju vrijedna autorska djela, na tragu još međuratne moderne, a ne i ideološki programiranog socrealizma.“¹¹³

¹¹² Hotel Jadran se nalazi se na popisu zaštićenih kulturnih dobara RH ne samo kao samostalni objekt već kao graditeljsko-krajobrazni sklop. Preuzeto s: <http://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=6212&kdId=282763819> (6.12.2016.)

¹¹³ Preuzeto s: <http://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=6212&kdId=282763819> (6.12.2016.)

Slika 20. Hotel *Jadran* 1950-ih godina

Iako je u početku svog postojanja bio rezerviran samo za određeni povlašteni sloj iz krugova jugoslavenske milicije, za sve turiste je otvoren sredinom 50-ih godina prošloga stoljeća. Od samog početka slovio je kao jedan od luksuznijih hotela južnog dijela jugoslavenskog Jadrana i svojevremeno je bio jedan od zaštitnih znakova turističkog identiteta makarske rivijere, a u njemu je bilo zaposleno lokalno stanovništvo. (slika 21.)

Slika 21. Naljepnica / Bedž za prtljagu s grafikom hotela Jadran

Kao i prijašnji spomenuti primjeri i ovaj hotel je bio u funkciji do Domovinskog rata da bi nakon njega kratko vrijeme služio za smještaj izbjeglica, a potom je napušten. Na taj je način još jedan važan dio hrvatske arhitekture bio zaboravljen i prepušten zubu vremena na nešto manje od 20 godina za vrijeme kojih je znatno propao (slika 22.). Na sreću prepoznata

je njegova važnost, kao i ogromni potencijal i 2017. godine, napokon, dočekuje svoje preuređenje prema zamisli splitske arhitektice Lee Aviani, a pod nadzorom i u skladu s konzervatorskom strukom. Ponovno je zasjao u svom puno sjaju kao elitni hotel s pet zvjezdica prateći izvornu tradiciju (slika 23.). Vanjski dio hotela, odnosno njegov dio djelomično je uređen metodom restauracije i revitalizacije, dok je ostatak vanjštine, uključujući dijelove okolnog ambijenta i sadržaja izgrađenog nanovo metodom interpolacije. Unutrašnjost hotela je novo uređena, ali zadržani su određeni autentični arhitektonski elementi poput kružnog stubišta i sl. (slika 24.).

Slike 22. i 23. Hotel *Jadran* prije i poslije rekonstrukcije i revitalizacije

Slika 24. Izgled glavnog kružnog stubišta hotela *Jadran* u tri vremenska razdoblja: 1950-ih (lijevo), 2015. g.(desno) i 2017. g. (dolje).

6.3. Problem tzv. apartmanizacije i ilegalne gradnje

Sljedeći aspekt utjecaja turizma na kulturnu baštinu kojem ćemo se posvetiti u ovom dijelu rada jest pretjerana apartmanizacija i ilegalna gradnja koja je najviše maha uzela upravo u ovoj hrvatskoj regiji. Početak izgradnje apartmana i vikendica bez razmišljanja o utjecaju arhitektonskog stila na tradicionalni stil gradnje u svim dijelovima današnje Republike Hrvatske započinje još u Jugoslaviji početkom 70-ih godina, a možemo tvrditi da se nastavio do danas što ćemo i poduprijeti vizualnim materijalom.

Vrlo čest slučaj je bio da radnici koji se vraćaju iz inozemstva adaptiraju ili grade nove stambene objekte, kao i one za odmor „pod utjecajem arhitektonskih stilova regija u kojima su bili zaposleni, stvorivši na kraju ono što je postalo poznato kao tzv. *gastarbajterska*

arhitektura“.¹¹⁴ Ovakvim postupcima izravno narušavaju identitet mjesta gdje grade kao i njegovu autentičnu vizuru smatrajući importirani stil superiornijim i modernijim od lokalnog, a činjenica da su takvi radnici većinom radili u područjima srednje i sjeverne Europe dokazuje da se „popularni postali elementi alpskog stila kao što su strmi krovovi, drvene pregrade i balkoni s kojih je visjelo cvijeće te izbočene barokne balustrade.“¹¹⁵ Iako su već 1970-ih postojali zakoni o urbanističkom planiranju koji su zabranjivali gradnju unutra nekoliko stotina metara od morske obale o njihovoj provedbi trebale su brinuti općinske vlasti, no one vrlo često to nisu činile ili su donosile odluke koje su išle u korist graditelja, a ne okoliša te je „raspršenost kuća za odmor prouzročila nepredviđene fizičke promjene u krajolicima Jugoslavije.“¹¹⁶

6.3.1. Otok Vir

Najbolji primjer za takvu divlju i bespravnu gradnju nalazimo na otoku Viru gdje je prema izvješću iz 1988. godine u prema kojem je u razdoblju od tri godine ranije podignuto 6000 kuća bez građevinske dozvole.¹¹⁷ Ovakvo stanje se nastavilo i nakon osamostaljenja Republike Hrvatske pa sve do kraja prvog desetljeća 2000-ih kada se svake godine gradilo 300 do 400 novih kuća, te je 90% objekata izgrađeno bez građevinske dozvole i sve to na površini od oko četiri četvorna kilometra (slike 25., 26. i 27.). Većina kuća izgrađena je bespravno i bez komunalne infrastrukture kao što je kanalizacija pa se često događalo uništenje samo prirodnog tlo otoka već i morske flore i faune.¹¹⁸ Ovakva situacija postaje još gora kada pogledamo podatak iz 2015.godine prema kojem je Vir posjetilo preko 70 000 gostiju i ostvarilo preko milijun noćenja dok je broj stanovnika oko 3000!¹¹⁹ Koliko je ovakav trend promijenio lokalnu tradiciju, dovoljno je uvidjeti činjenicu kako je otok nekada bio poznat po uzgoju ovaca, a danas je takva tradicija kao i životinje skoro u potpunosti nestala iako se dijelom otoka i dalje prostiru prostiru njive, pašnjaci i vinogradi koji ipak gube bitku pred masovnom i divljom izgradnjom. „Virani danas oko svojih kuća, umjesto palmi i maslina, sade gredice s povrćem, no veliki dio stanovništva ipak živi od turizma, većinom iznajmljivanjem smještaja jer na viru nema niti jednog hotela ili hostela.“¹²⁰ Također, događa se da u brošurama i promotivnim letcima otoka Vira stoji kako je otok pun zelenila i

¹¹⁴ Hannes Grandits i Karin Taylor, Sunčana strana Jugoslavije-Povijest turizma u socijalizmu (Zagreb: Srednja Europa, 2013.), 204.

¹¹⁵ Ibid.

¹¹⁶ Ibid.: 218.

¹¹⁷ Ibid.: 210-211.

¹¹⁸ Preuzeto s: <http://arhiva.nacional.hr/clanak/10970/rajski-otok-za-divlju-gradnju> (9.12.2016.)

¹¹⁹ Preuzeto s: <http://www.vir.hr/index.php/component/k2/item/508-milijun-nocenja-senzacionalna-virska-turisticka-prica> (9.12.2016.)

¹²⁰ Preuzeto s: <http://arhiva.nacional.hr/clanak/10970/rajski-otok-za-divlju-gradnju> (9.12.2016.)

netaknutih prirodnih ljepota te turisti koji dođu na ljetovanje ostanu neugodno iznenađeni stvarnošću i time dolazi do pogoršanja odnosa lokalnog stanovništva i turista što se negativno odražava na obje strane. Iako postoji želja i volja stanovništva da se otok Vir uredi, te su vidljivi neki pomaci u važnosti očuvanja krajobraza i tradicionalnog izgleda mjesta, smatramo da će zasigurno proći još godine prije nego li se ideje očuvanja zaista i ostvare. Naravno, pitanje je i u kolikoj mjeri će to biti moguće s obzirom na postojeće stanje.

Slike 25., 26. i 27. Primjeri divlje apartmanizacije na otoku Viru

Osim otoka Vira, betonizacija i apartmanizacija koja uništava prirodne reljefne karakteristike obale i vizuru krajolika ponavlja se duž cijele obale i njenih otoka, a većinom je razlog želja za povećanjem smještajnih kapaciteta. Turizam je naime uzrok takvih pothvata, ali odgovornost često leži u samoj lokalnoj zajednici koja dopušta takve zahvate, u vladajućoj lokalnoj, ali i nacionalnoj garnituri koja gleda financijsku korist od sve većeg broja turista nerijetko podilazeći individualnim interesima pojedinaca u svrhu političkih poena, a zanemarujući pritom sve one negativne aspekte takvih rješenja na kulturnu i prirodnu baštinu i

u konačnici na njih same. Tako možemo izdvojiti neke od kuća izgrađenih na otoku Braču (slika 28.).Devastacija morske obale na otoku Silbi(slika 29.), u jugoistočnom dijelu Kukljice na otoku Ugljanu (slika 30.), u Cavtatu (slika 31.) i u mjestu Ždrelac na otoku Pašmanu (slike 32. i 33.). Primjera je još mnogo no i ovi će biti dovoljni da na vizualnom materijalu prikažemo razmjere takvih devastacija.¹²¹

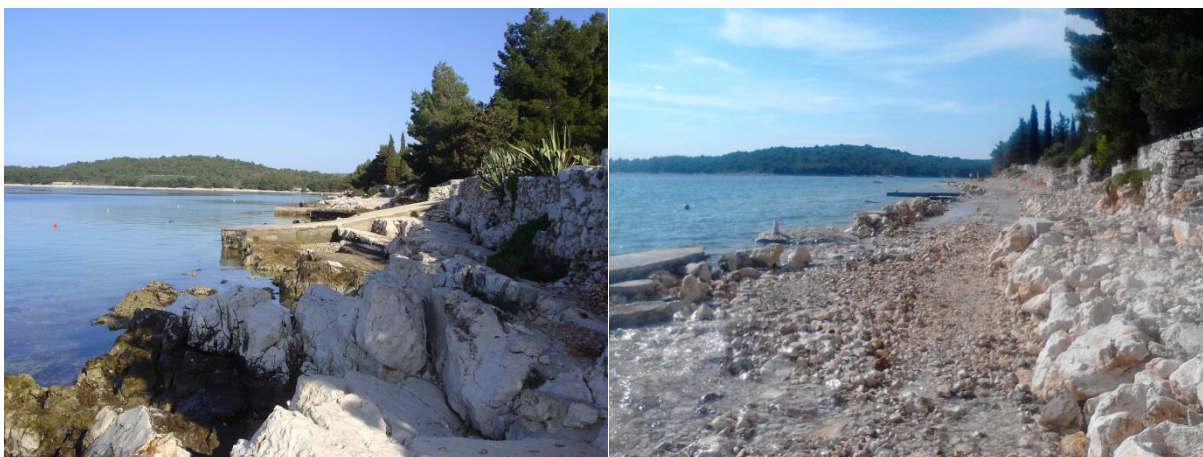

Slike 28. i 29. *Lijevo* Brač i *desno* Silba

Slike 30. i 31. *Lijevo* mjesto Kukljica na otoku Ugljanu i *desno* Cavtat

¹²¹ Za još primjera devastacije morske obale usp. Jadran Antolović, *Očuvajmo kulturnu baštinu : vodič za pripremu i provedbu projekata očuvanja kulturnih dobara* (Zagreb : Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, 2006.)

Slike 32. i 33. Obala u mjestu Ždrelac na otoku Pašmanu prije i poslije njene devastacije

Osim ovakvih trajnih devastacija sve su češće i one kratkoročne koje narušavaju izgled plaža i obala, ali i zagađuju okoliš, a posljedica su prekomjernog broja turista koji, želeći „rezervirati“ najbolje mjesto na plaži, nerijetko ostavljaju svoje ručnike, ležaljke, deke i šatore preko noći (slika 34.). Ponekad čak i nekoliko dana. Lokalne zajednice nekih mjesta, uvidjevši ovaj problem, postavljaju informativne ploče s pravilima ponašanja na plaži, a povremeno čak izdaju dozvole svojim komunalnim redarima ili odjelima zaduženima za čistoću da svaku večer ili jutro skupljaju sve takve predmete pronađene na plaži i odnose na smetlište.¹²² No to ne predstavlja trajno rješenje s obzirom na to da je sve veći priljev turista svake godine. Ovakvo nerazumno ponašanje utječe i na kulturnu baštinu kako u materijalnom smislu zagađenja i gubljenja autentičnosti (u kontekstu da svako mjesto na obali izgleda isto, zatrpano ogromnim brojem ručnika, madraca na napuhavanje i ostalim rekvizitima namijenjenim plaži.) tako i nematerijalno u smislu tradicije. Pod tradicijom smatramo naviku boravka i kupanja autohtonog stanovništva na lokalnim plažama koji gube tu mogućnost, prvo zbog gužvi na prometnicama, a zatim gužvi na plažama. Osim spomenutog, sve veći problem za lokalno stanovništvo predstavlja i koncesioniranje pomorskog javnog dobra ili čak potpuno zakupljivanje u privatno vlasništvo što bi prema zakonu trebalo biti zabranjeno. Ovdje se vidi interes određenih turističkih lobija i umiješanost politike jer je Sabor, umjesto da regulira davanje ovakvih koncesija 2017. godine donio, posve suprotnu odluku i kontroverzan zakon koji najmanje pogoduje lokalnim zajednicama. Tako bi u budućnosti lokalno stanovništvo moglo biti zakinjeto za mogućnost posjećivanja plaža na koje odlaze godinama ako ne i generacijama. Ako im već i neće biti zabranjen pristup, onda u većini slučajeva to znači

¹²² Preuzeto s: <http://www.makarska-post.com/index.php/makarska-akcija-rucnici-komunalno-redarstvo-uvodi-red-na-plazi/> (5.7.2017.)

naplaćivanje korištenja plaže koje bi trebale biti pomorsko dobro i vlasništvo svih građana Republike Hrvatske.

Slika 34. Primjer plaže na kojoj turisti ostavljaju svoje „rekvizite“ za plažu preko noći kao rezervaciju mjesta.

Drugi gradovi poput Novalje na otoku Pagu, Starog Grada na otoku Hvaru i stare gradske jezgre u Dubrovniku imaju nešto drugačiji problem, no vezan za negativni utjecaj turizma na nematerijalni dio kulturnog nasljeđa.¹²³ Naime zbog velikog broja turista, a posebice mladih kojih dolaze na odmor u Hrvatsku sa željom za ludim provodom i cjelodnevnom zabavom vrlo često se ne obaziru na lokalnu tradiciju i običaje, a samim tim na osjećaje lokalnog stanovništva. Tako Novalja i Hvar imaju problem jer stanovništvo smatra kako turisti često nisu prikladno odjeveni za šetnju gradom, konzumiraju alkohol na javnim prostorima ili pod utjecajem istog spavaju posvuda. Zbog ovih razloga odlučili su na uvođenje pravila i kazni za prekršitelje istih. Iako se kazne izdaju u doista rijetkim slučajevima te se više ustraje na upozorenjima, pomak je vidljiv. Dio javnosti smatra ovakav pristup pretjeranim, no lokalno stanovništvo je ono koje mora imati, i u ovakvim slučajevima ima, glavnu riječ jer su upravo oni pod najvećim utjecajem takvih ponašanja. Kazne nikada nisu trajno ni konačno rješenje i često se uvode kada postane kasno za prevenciju. Stoga je potrebno u ovima mjestima, ali i drugima diljem zemlje, na lokalnoj razini odlučiti kojom vrstom turizma poticati i provoditi, te sukladno tome koju vrstu turista privlačiti. Potrebno je strateški odrediti u kojem dijelu mjesta ili šire okolice će se nalaziti određene vrste turističkog

¹²³ Preuzeto s: <https://www.vecernji.hr/vijesti/trebaju-li-turizmu-novcane-kazne-za-golotinju-kakve-su-uveli-novalja-i-dubrovnik-1082600> (27.3.2017.) i <https://www.dalmacijadanas.hr/table-za-turiste-u-hvaru-izazvale-burne-reakcije-otocani-odusevljeni-dio-javnosti-ismijava-table> (27.3.2017.)

sadržaja i prema njima provoditi razvojnu strategiju. Nemoguće je očekivati i besmisleno je zahtijevati od mjesta u kojem se organizira glazbeni festival ili neka druga manifestacija koja privlači velikim dijelom mlađe generacije posjetitelja, kako će u takvom okruženju biti tišina ili kako će svi u svakom trenutku biti prikladno odjeveni i prikladno se ponašati. Stoga je ovakvu vrstu *manifestacijskog* ili *festivalskog* turizma potrebno razvijati na prostorima koji imaju puno manje kulturnih dobara i koji se mogu iskoristiti kao vrijedan turistički resurs u nekim drugim vrstama turizma, (poput kulturnog, zdravstvenog, eko ili nekog drugog oblika) i čije stanovništvo takvu vrstu turizma želi prihvatiti i njome se baviti.

6.4. Otok Hvar

S obzirom na sve o njemu ranije spomenuto, uzeti ćemo kao primjer otok Hvar. On ima ogroman potencijal za razvoj kulturnog turizma zato što se na njemu i u njegovoj bližjoj okolini (vodi se pod istu općinu) nalazi najveći broj zaštićenih kulturnih, njih čak 101, od kojih sam grad Hvar broji 89.¹²⁴ Dosada je Hvar imao imidž otoka s velikim udjelom elitnog i nautičkog turizma. Vrste su to turizma s imućnijom klijentelom što ne mora uvijek imati pozitivan ishod, pogotovo ako smo svjesni činjenice da takvi gosti, nauštrb toga što mnogo troše, smatraju kako za njih ne vrijede pravila kao za sve ostale posjetitelje i upravo je to razlog revoltiranosti dijela stanovništva. Bez obzira na to što su cijene smještaja, gastronomske ponude i ostatka popratnog turističkog sadržaja iz godine u godinu sve veće, broj posjetitelja raste. Otok Hvar je 2016. godine posjetilo oko 280 000 turista i ostvarilo nešto manje od 1 500 000 noćenja.¹²⁵ Moguće je da se ovakav trend nastavi, no tada bi lokalna vlast morala mijenjati svoju turističku razvojnu strategiju ili pak pronaći neki drugi kompromis između turista i lokalnog stanovništva. Osim već spomenutog problema „turizam potiče napuštanje poljodjelstva i sela, a ruralni se krajolik najednom, nakon tisućljeća polikulturnog korištenja pokušava ukalupiti u paradigmu nove monokulture (turizma) i to na dva načina: Prvi je da se napuštena sela napućuju novim stanovnicima koji se nalaze među strancima. Oni selo koriste isključivo za odmor. Drugi je da se cijela se sela zaštićuju kao spomenici kulture, konzerviraju se i mumificiraju, te postaju spomenici prošlosti i napuštene kulture življenja, a sve u svrhu turizma.“¹²⁶

¹²⁴ Prema registru kulturnih dobara Ministarstva kulture Republike Hrvatske <http://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=6212> (5.7.2017.)

¹²⁵ *Turizam u brojkama*, op. cit., 33.

http://www.mint.hr/UserDocsImages/170605_TUB-HR_%20016.pdf (5.7.2017.)

¹²⁶ Martin Jurin, „Monokultura turizma i ruralno kulturno naslijeđe Dalmacije, primjer: Humac na otoku Hvaru“ u: *Prostorne i razvojne mogućnosti kulturnog naslijeđa: Međunarodni znanstveni skup*, ur. Mladen Obad Šćitaroci (Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Arhitektonski fakultet, 2015.), 148.

6.5. Nacionalni park Kornati

Narušavanje prirodnih krajobraza i tradicijske arhitekture u Hrvatskoj nije aktualno samo u turističkim središtima ili atraktivnim manjim mjestima već i u zaštićenim pojasevima i nacionalnim parkovima.

Takav primjer imamo u nacionalnom parku Kornati gdje postoji oko 300-tinjak bespravno sagrađenih objekata, od kojih je dio izgrađen od strane lokalnog stanovništva, poštujući tradicijsku gradnju te će neki od njih u budućnosti biti legalizirani.¹²⁷ Ostali objekti, većinom izgrađeni u turističke svrhe, bit će srušeni.¹²⁸ Stoga na ovom primjeru Kornata jasno vidimo direktan utjecaj turizma na prirodnu, ali kulturnu baštinu u kontekstu zatiranja tradicijske gradnje nauštrb financijske koristi koju turizam donosi. Osim turističkih objekata, neki u bespravnoj gradnji odlaze toliko daleko da grade i marine, odnosno pristaništa za jahte. Vrlo često takve građevinske pothvate odluče graditi od betona što je mnogostruko gore – kako za floru i faunu tako i za sam vizualni identitet nacionalnog parka – nego da se odluče na neku kombinaciju drvene ili montažne/plutajuće konstrukcije. Primjer takve betonizacije je restoran na otočiću Ravni Žakan koji se nalazi u jugozapadnom predjelu NP Kornati.¹²⁹ Osim rušenja starog objekta i gradnje novog izvan dopuštenih gabarita koji je arhitektonskim stilom daleko od tradicionalnog (samo za primjer uzmimo tri dimnjaka izrađena od pocinčanog lima koji vire iz restoranske kuhinje), te betoniranja pristaništa na obali, vlasnik se odlučio i na krčenje bagerima nekoliko stotina kvadratnih metara krajobraza radi sadnje novog maslinika (slika 35.). Iako bi u većini drugih slučajeva sadnju maslinika smatrali pozitivnim pothvatom zadržavanja i promicanja, kako mediteranske tako i lokalne tradicije,¹³⁰ (dijelom kao maslinovo ulje pod UNESCO-vo zaštitom kao nezaobilazan dio mediteranske prehrane) u ovom slučaju, kada je riječ o zaštićenom nacionalnom parku, o tome nema pomisli.

Iako je broj posjetitelja Nacionalnog parka Kornati daleko od drugih nacionalnih parkova koji imaju još puno većih problema s negativnim turističkim utjecajem prekomjernog broja posjetitelja i u ovom slučaju se vidi veliki rast. Tako se broj posjetitelja iz 2015. godine naspram 2016. godine povećao za 50-ak tisuća i ako se takav trend nastavi bez konkretne

¹²⁷ Preuzeto s: <http://www.zadarskilist.hr/clanci/16052012/na-kornatima-cak-350-bespravnih-gradevina>(27.3.2017.)

¹²⁹ Preuzeto s: <http://www.slobodnadalmacija.hr/novosti/hrvatska/clanak/id/167429/vlasnik-objekta-na-kornatima-razapinju-me-zato-sto-sam-iz-zagreba> (27.3.2017.)

¹³⁰ Uzgoj maslina na današnjim prostorima Hrvatske obale započinje osnivanjem grčkih kolonija u IV stoljeću pr. Kr., što znači da tradicija uzgoja maslina na ovim prostorima traje već više od dva tisućljeća.

strategije održivog razvoja kao i provođenja zaštite bez podilaženja bilo kakvim drugim interesima, osim zaštite i očuvanja, očekuje ga neizvjesna sudbina.¹³¹

Slika 35. Primjer neadekvatne adaptacije restorana na otočiću Ravni Žakan u NP Kornati.

Uz već spomenute prednosti i mane nautičkog turizma, koliko god on bio korisniji od masovnog turizma jer takva vrsta turizma donosi veću financijsku korist samoj zajednici i u konačnici državi koja onda može taj novac iskoristiti za obnovu i zaštitu kulturne i prirodne baštine, spomenut ćemo još jedan negativni utjecaj. Naime povećanjem broja korisnika nautičkog turizma, a samim time i plovila koja ulaze u Jadransko more iz Sredozemnog na svojim sidrima donose vrlo invazivnu vrstu zelene alge, *Caulerpa racemosa*. Ona svojim širenjem može istisnuti autohtone vrste i tako utjecati na promjenu morskog okoliša. U Jadranskom moru ova alga prvi je put zabilježena u jesen 2000. godine, a do danas je, prema

¹³¹Turizam u brojkama, op. cit., 10.

postojećim podacima, zabilježena na čak više od sto lokaliteta duž obale, uključujući i zaštićena područja od Brijuna do Lastova i Mljeta.¹³² Uništavajući tako morski okoliš, indirektno utječe i na kulturnu baštinu mjesta na kojem se rasprostire, odnosno tradicionalne poslove poput ribarstva i izrade nakita ili drugih suvenira od koralja, ali i na običaje i tradicionalna autentična jela istiskivanjem autohtonih morskih vrsta.

6.6. Grad Zadar

Na primjeru Zadra, odnosno njegove stare gradske jezgre spomenuti ćemo pozitivan primjer utjecaja turizma u stvaranju novog identiteta izgradnjom modernih umjetničkih arhitektonskih ostvarenja i zaštićenoj kulturno-povijesnoj jezgri. Naime stara jezgra grada Zadra smještena je na izduženom poluotoku, nekada otoku, oko kojeg se od kraja razdoblja ranog novog vijeka počeo razvijati novi grad. Naselje na ovom poluotoku vuče još iz doba Liburna koje je u 1. st. pr. Kr. postaje rimska kolonija pod nazivom Iader s antičkim, pravilnim geometrijskim rasterom ulica koji se zadržao do danas.¹³³

Prilikom rekonstrukcije morske rive 2005. g. zbog njene devastacije u ratu, točnije njenog sjeverozapadnog dijela odlučeno je kako će se riva proširiti u svrhu mogućnosti pristanka većih brodova direktno uz staru gradsku jezgru kako bi posjetitelji jednostavnije i brže mogli ući i izaći iz nje bez stvaranja gužvi u ostatku grada. Zadarski arhitekt Nikola Bašić u ovu rekonstrukciju inkorporirao je dva originalna umjetničko-arhitektonska rješenja koja su vrlo ubrzo postale među najposjećenijim atrakcijama u gradu, te možemo tvrditi jedan od prepoznatljivih umjetničkih radova grada u njegovoj turističkoj ponudi i imidžu, ali jednako tako i autentičnosti. Razlog tome je što su ovi radovi prvi takvog tipa u svijetu. Radovi nose naziv *Morske orgulje* i *Pozdrav suncu*¹³⁴. (slika 36.) Prvo spomenuti rad, kao što mu samo ime daje naslutiti se odnosi na sedamdeset pet metarska dugu stepenastu konstrukciju izgrađenu od golemih kamenih blokova. Svaka kamena kaskada ima u rivu ugrađene metalne cijevi različitih duljina i promjera, koje pod utjecajem mora, odnosno valova proizvode različite zvukove. Drugi dio rada, naziva *Pozdrav suncu* također je smješten na rivi, neposredno uz *Morske orgulje* i „na kojem u sumrak fotonaponske ćelije isijavaju Sunčevu energiju, koju su upile danju. Ova sjajna kreacija temelji se na svjetlosnim efektima

¹³² Preuzeto s: <http://www.dzrp.hr/novosti/k/strane-invazivne-vrste-u-hrvatskoj-vrsta-mjeseca-grozdasta-kaulerpa-caulerpa-racemosa-1112.html> (9.6.2017.)

¹³³ Mate Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu* (Zagreb : Golden marketing, 2003.)

i Ministarstvo kulture- Zadar, Preuzeto s: <http://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=6212&kdId=285555042> (20.7.2017.)

¹³⁴ Ovo arhitektonsko-umjetničku intervenciju 2006. g. dodijeljena je nagrada *European Prize for Urban Space* koju primaju radovi s ciljem prepoznavanja i poticanja projekata revitalizacije i „obrane“ javnog prostora u gradovima. <http://www.publicspace.org/en/prize/2006> (20.7.2017.)

pohranjenima u krugu promjera dvadeset dva metra, a efekte omogućuje deset tisuća lampica pod okruglom ostakljenom površinom, koje pomoću kompjuterskog programa mijenjaju intenzitet i boju, te mogu odašiljati poruke i oblikovati grafeme. Oko staklene površine upisane su Sunčeve efemeride, točan položaj planeta i zvijezda, za sve zadarske svece koji je arhitekt izradio po uzoru na Zadarski astronomski kalendar, nastao oko 1292. godine.¹³⁵

Slika 36. *Pozdrav Suncu* (gore) i *Morske orgulje* (dolje)

S velikom sigurnošću možemo tvrditi kako će ova dva umjetničko-arhitektonska rješenja u budućnosti zasigurno postati dio kulturne baštine Zadra (iako dijelom već i jest) kao dio identiteta i jedno od omiljenih javnih gradskih prostora većine lokalnog stanovništva.

Zadar kao i druge gradove na Hrvatskoj obali s bogatom kulturnom baštinom i zaštićenim starim gradskim jezgrama muči problem pretjerane turistifikacije i iseljavanja koji

¹³⁵ Nina Ožegović, *Nova Hrvatska arhitektura: Zadarski pozdrav suncu*, Nacional br. 651 (28.5.2005.) <http://arhiva.nacional.hr/clanak/45134/zadarski-pozdrav-suncu> (20.7.2017.)

ćemo zornije prikazati na primjeru Dubrovnika. No ipak možemo spomenuti podatak takvog utjecaja koji je doprinio da se iz Zadarske stare jezgre u zadnjih pet godina iselilo više od dvadeset posto stanovništva.¹³⁶ Samo neki od razloga tome vezani uz utjecaj turizma su sve veće cijene smještaja kao i gužve zbog turista, a zbog ovoga domicilno stanovništvo također izbjegava i boravak u staroj jezgri kao i na spomenutim morskim orguljama, barem tijekom ljetne sezone. (slika 37.) U 2016. g. Zadar je posjetilo preko 420 000 turista i ostvarilo više od 1,5 milijuna noćenja.¹³⁷ Svakako valja napomenuti da je urbana povijesna cjelina grada Zadra registrirano kulturno dobro, a episkopalni kompleks s katedralom sv. Stošije i crkvom sv. Donata hrvatski su stručnjaci nastojali upisati na Listu svjetske kulturne baštine, zasad bez uspjeha. Odnedavno je impozantni sustav zadarskih fortifikacija iz mletačkog razdoblja (16.-17. st.) prema kriterijima III. i IV. zajedno uz šibensku tvrđavu tvrđavu sv. Nikole upisan na Listu svjetske kulturne baštine UNESCO-a što će nesumnjivo privući još više posjetitelja.¹³⁸

Slika 37. Gužva tijekom ljetne sezone na *Morskim orguljama*

¹³⁶ *T(u)erizam grada* (7.1.2017.) <http://www.pinstudio.hr/post.asp?id=37B31233C3F1233B1C123> (20.7.2017.)

¹³⁷ *Turizam u brojkama*, op. cit. 33

¹³⁸ Odluka donesena na 41. zasjedanju UNESCO-ovog Odbora za svjetsku baštinu u Krakovu 9. srpnja 2017. godine. Preuzeto s: <http://whc.unesco.org/archive/2017/whc17-41com-18-en.pdf> (24.8.2017.)

6.7. Grad Dubrovnik

Posljednji primjer, i mogli bismo reći najvažniji kojim ćemo se baviti u ovom radu, jest grad Dubrovnik i njegova okolica. U najjužnijem hrvatskom gradu turizam ima ogroman utjecaj na materijalnu, ali i nematerijalnu kulturnu baštinu odnosno na lokalnu zajednicu, samim time i na autentičnost grada i identitet njegovog stanovništva, njihov život i sustav vrijednosti.

Dubrovačka stara gradska jezgra predstavlja sjajan primjer planiranog urbanističkog razvoja iz 13.st. (kada se podižu gradske zidine koje će odrediti daljni oblik i opseg grada)¹³⁹, s dominantnim graditeljskim razvojem u 15. i 16. stoljeću. „U razdoblju srednjeg vijeka postaje središtem posebne političko-teritorijalne organizacije, „republike“, ishodište i cilj širokog spleta trgovačkih putova koji su ga povezivali sa svim središtima gospodarskog života na Balkanu i u Sredozemlju. Ovaj posebni položaj grada u privrednom životu Jadrana, Sredozemlja i dubokog kopnenog zaleđa, odredio je bitno značaj njegove izgradnje koja započinje u razmjerno malenoj jezgri na strmim stijenama iznad mora koje su bile odvojene od kopna plitkim zaljevom i močvarnim područjem.“¹⁴⁰ Izgradnja dijelova gradske jezgre u 14. i 15. st. bila je regulirana strogim urbanističkim pravilima koji su zahtjevali pravilne građevne čestice i geometrijski raster ulica s propisanom širinom. „Treba upozoriti na to kako najveće dubrovačke kuće ostaju razmjerno malena zdanja u usporedbi s istodobnim reprezentativnim gradskim kućama drugdje, prvenstveno u Italiji.“¹⁴¹ Ovo je razlog zbog kojeg su kuće u gradskoj jezgri često nadograđivanje rastom u visinu, ponekad na četiri ili pet etaža. „Istovremeno očituje se i sklonost reprezentativnim javnim građevinama i prostorima koja nalazi svoj izraz u izgradnji katedrale, crkve gradskog patrona sv. Vlaha, tri velika samostana, carinarnice i gradske vijećnice.“¹⁴² Unutar utvrđenih zidina i fortifikacijskog sklopa grad je do danas zadržao svoju cjelovitosti, materijalni integritet, te uspješnu koegzistenciju graditeljskih stilova od romanike do 20. st.¹⁴³ Stoga je njegovu važnost prepoznao i UNESCO koji ga je već 1979. godine uvrstio na listu zaštićene svjetske baštine prema kriterijima I, II i IV, a 1994. godine zaštita je dodatno proširena (uključen je okolni dio zidina, ograničena je gradnja u području Pila, zabranjena je visoka gradnja) na otok Lokrum

¹³⁹ Milan Prelog, *Tekstovi o Dubrovniku* (Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2003.), 47

¹⁴⁰ Milan Prelog, op. cit., 45.

¹⁴¹ Nada Grujić, *Kuća u gradu: Studije o dubrovačkoj stambenoj arhitekturi 15. i 16. stoljeća* (Dubrovnik: Matica hrvatska, Ogranak Dubrovnik, 2013.), 13.

¹⁴² Milan Prelog, op. cit., 49.

¹⁴³ Autorica Nada Grujić u svome radu *Kuća u gradu: Studije o dubrovačkoj stambenoj arhitekturi 15. i 16. stoljeća* navodi kako u gradu postoji (2013. g. kada je djelo napisano) 815 izgrađenih objekata, od čega je 768 stambenih objekata dok je prije potresa 1667. g. taj broj zasigurno bio dvostruko veći.

kao posebni rezervat šumske vegetacije. Zbog svoje atraktivnosti stara gradska jezgra predstavlja jedno od najposjećenijih, ako ne i najposjećenije kulturno dobro u Hrvatskoj – trenutačno joj može konkurirati jedino Nacionalni park Plitvice.

Koliko je velik broj dolazaka turista u Dubrovnik govori podatak da je dvanaesti¹⁴⁴ gradu državi po broju stanovnika 2016. godine posjetilo nešto manje od milijun turista koji su ostvarili preko 3 370 000 noćenja.¹⁴⁵ Ako pak ove brojke usporedimo s podacima iz 2013. godine kada je grad posjetilo oko 768 000 turista i ostvarilo nešto više od 2 860 000 noćenja, uviđamo koliko brzim tempom raste njihov broj.¹⁴⁶ Najveći broj posjetitelja u grad dolazi avionom, dok slijede turisti s *kruzera*, a posljednja su grupa oni koji u grad dolaze osobnim automobilima ili busevima, iako postoji naznaka kako bih se ovaj raspored u budućnosti mogao promijeniti. Razlog tome leži u činjenici da je grad nakon godina borbe s posjetiteljima s kruzera ipak odlučio ograničiti dolazak tih *plovećih gradova* kojih je godišnje u Dubrovnik pristizalo oko 500-tinjak što je više od polovice svih dolazaka u državi, a u budućnosti je u planu i izgradnja Pelješkog mosta te bolje povezivanje cestovnom infrastrukturom. No, ako pogledamo koliko je izgradnja postojeće magistrale uz more oštetila pojedine ljetnikovce u okolici grada poput ljetnikovca Petra Sorkočevića¹⁴⁷, ili ljetnikovca Stay-Kaboga, koji je posve izgubio svoj povijesni pristup obali,¹⁴⁸ pitanje je koliko će nova autocesta narušiti ambijent i krajobraz okolice grada. Osim ovoga, problem će predstavljati i parking za veliki broj automobila kao i gužve unutra samog grada koje se stvaraju već s postojećim brojem vozila u vrijeme ljetnih mjeseci, te koliki će utjecaj količina ispušnih plinova automobila imati na kvalitetu zraka u gradu.

No, vratimo se nakratko na utjecaj velikog broja kruzera na ovaj povijesni grad i njegovu okolicu koji možemo sagledati iz više perspektiva. Prva i najvidljivija je zasigurno ona estetska pa tako velik broj kruzera, koji su često i viši nego građevine u starom gradu, narušavaju vizuru grada. (slika 38.) Druga je ekološka jer ovako veliki broj kruzera koji pristaju u gradsku luku imaju negativni utjecaj na kvalitetu i čistoću mora. Uz već spomenute negativne faktore vezane uz nautički turizam u prethodnim dijelovima rada, ovako veliki brodovi mogu u jedan dan emitirati sumpornih oksida koliko i dvije tisuće automobila i

¹⁴⁴ Prema popisu stanovništva iz 2011. Godine.

¹⁴⁵ *Turizam u brojkama*, loc. cit.

¹⁴⁶ Podatci Državnog zavoda za statistiku.

¹⁴⁷ Radovan Ivančević, op. cit., str.28

¹⁴⁸ Nada Grujić, „Ljetnikovac Stay-Kaboga u Rijeci dubrovačkoj – rezultati istražnih radova provedenih 1993. godine“, u: *Radovi Instituta povijesti umjetnosti 20* (Zagreb: Institut povijesti umjetnosti, 1996.), 82-100.

kamiona na godinu. Jasan je izrazit utjecaj na zdravlje stanovništva, ali i na materijalno stanje kulturnih dobara.¹⁴⁹

Slika 38. Primjer kruzera pri uplovljavanju u Dubrovnik

Sljedeći aspekt negativnog utjecaja kruzera na grad su ogromne gužve koje je grad nakon godina borbe i na zahtjev UNESCO-a odlučio umanjiti i ograničiti dnevni maksimum turista koji pristižu s kruzera na 8000, što se i dalje previše jer prema nekim procjenama u staroj gradskoj jezgri broj osoba ne bi smio prelaziti 8000, a ako je toliki broj samo gostiju s kruzera može se očekivati premašivanje te brojke. (slike 39. i 40.) Iako su nekada kruzери predstavljali vrstu elitnog turizma, danas to više nije slučaj. Prema provedenim istraživanjima posjetitelji s kruzera u prosjeku troše manje novca nego stacionarni gosti jer kraće borave na samoj lokaciji (većinom poludnevni ili jednodnevni izleti) te se zbog manjka vremena većinom fokusiraju na obilazak glavnih atrakcija i kupovinu suvenira, dok smještaj i hranu imaju osiguranu na brodu. Treba spomenuti i problem otpada koji toliki broj ljudi proizvede i potrebu za investiranjem u skupe pročišćivače kanalizacijskih sistema potrebnih za obradu velike količine fekalija koje u konačnici završavaju u moru. Može se zaključiti da takvi gosti ponekad imaju veći negativni, nego pozitivni utjecaj na grad. Dok je ranije spomenuti problem zbrinjavanja otpada koji turisti proizvedu na primjeru otoka Krka uspješno riješen, u Dubrovniku to nije slučaj, te se građani i vlast grada već godinama bore s tim problemom koji vrlo lako može narušiti atraktivnost ove turističke destinacije kao i prouzrokovati velike probleme za njen kulturni krajobraz. Trenutačno se otpad odvozi nekoliko stotina kilometara

¹⁴⁹ Siniša Horak, Zrinka Marušić, Davor Krasić, Renata Tomljenović, Eduard Kušen, Neda Telišman-Košuta i Hrvoje Carić, *Studija održivog razvoja kruzing turizma u Hrvatskoj* (Zagreb: Institut za turizam, 2007.), 13.

na odlagališta drugih gradova ili čak u susjednu državu što iziskuje ogromna financijska sredstva pa je upitna i isplativost takvog rješenja.

Slike 39. i 40. Gužve izazvane pretjeranim brojem turista u Dubrovniku. (*lijevo*) Ulaz u stari grad Vrata od Pila. (*desno*) Glavna ulica u starom gradu, *Stradun*.

Prema interesima turista posljedično se stvara ponuda suvenira, a što je veća potražnja veća je i cijena proizvoda što ne mora uvijek rezultirati i većom kvalitetom tog proizvoda, već upravo suprotno. Ovo pravilo vrijedi kako za turističke proizvode tako i usluge zato što se proizvode standardizirano i „tvornički“ te gube svoju unikatnost i umjetničku vrijednost (ako o njoj u tom slučaju uopće i možemo razgovarati), a samim time utječu na smanjenje tradicionalnih suvenira, na zatvaranje tradicijskih obrta i radnji i općenito komodifikaciju kulture.¹⁵⁰ Kulturno-povijesna tradicija grada izrasla je na trgovini, proizvodnji nakita (zlatarski zanat) i soli, brodogradnji, pomorstvu, te na vrlo važnoj i naširoko poznatoj tradiciji proizvodnje i bojenja tekstila.¹⁵¹ Danas od ovih zanata u gradskoj jezgri možemo pronaći vrlo malo obrta povezanih s tom tradicijom, već su to većinom uslužni objekti poput kafića, restorana i sličnih turistički orijentiranih objekata, a od „najezde“ restorana nisu spašene ni gradske zidine. (slika 41.) Iako gradske vlasti navode kako svim snagama potiču takve tradicionalne obrte to se iz godišnjih gradskih proračuna, pogotovo prijašnjih godina ne bi baš dalo zaključiti,¹⁵² no moramo spomenuti kako grad ipak ulaže poprilična financijska sredstava

¹⁵⁰ Melanie Smith i Mike Robinson, ur., *Cultural Tourism in a Changing World: Politics, Participation and (Re)presentation (Tourism and Cultural Change)* (Bristol: Channel View Publications, 2006.), 177

¹⁵¹ Danijela Jemo i Parac-Ostreman Đurđica, „Razvojni tijekovi proizvodnje, tehnologije bojenja i trgovine tekstilom u kontekstu pomorsko – trgovačkih puteva Dubrovnika“, u: *International Journal of Maritime Science & Technology vol. 63*, ur. Srećko Krile (Dubrovnik: Sveučilište u Dubrovniku, 2016.), 36-43.

¹⁵² Prema gradskom proračunu za 2017.g. grad će kao potporu tradicijskim obrtima izdvajati 420.000 kn godišnje (35-40 obrtnika po 2.000.00 kn x 6 mj), te za poticanje poljoprivrede i ribarstva 120.000 kn. Iako ove brojke na prvi pogled izgledaju velike, proračun grada je nešto manji od 430 milijuna kuna. A samo kao usporedbu možemo uzeti brojku od 595.000 kn za nabavu novih računalnih programa za gradsku upravu i godišnje preko 200.000 kn za opremu i namještaj gradske uprave. Preuzeto s:

u različite projekte kroz subvencije trgovačkim društvima u javnom sektoru. Bilo bi pretjerano tvrditi kako je za odumiranje svih ovih tradicijskih obrta kriv jedino turizam jer razlog leži i u samoj modernizaciji društva i promjeni načina života, koju je potaknula globalizacija. No, turizam je svakako pridonio tom trendu.

Zbog sve veće atraktivnosti lokacije u gospodarskom odnosno turističkom smislu, u staroj gradskoj jezgri višestruko su se podigle cijene življenja. Počevši od cijena samog prostora koja je jedna od najskupljih, ako ne i najskuplja u Hrvatskoj. U staroj jezgri cijena kvadratnog metra nerijetko prelazi 10.000 eura, a van starog grada se kreće oko 4.000, a često takve poslovne ili stambene prostore kupuju inozemni imućni ljudi koji u Dubrovniku borave samo povremeno, dok je ostatak godine prostor neiskorišten. Zbog spoja svih ovih faktora kao i nedostatka javnih i poslovnih prostora koji bi primarno bili u funkciji domaćeg stanovništva (vrtić, pošta, ambulanta, trgovina mješovitom robom),¹⁵³ ne čudi činjenica kako je gradska jezgra grada izgubila preko šest stotina stanovnika u zadnjih pet godina i kako se većina tradicijskih radionica i obrta koje još postoje izmješta van gradske jezgre, a u njoj eventualno zadržavaju samo manje prodavaonice svojih proizvoda. Osim toga, u gradskoj jezgri većinom ostaje starije stanovništvo dok se mladi iseljavaju većinom na periferiju ili čak u druge gradove.¹⁵⁴

https://www.dubrovnik.hr/uploads/20170703/Slu%C5%BEbeni_glasnik_broj_13_-_30._lipnja_2017..pdf (17.8.2017.)

¹⁵³ Ivo Kunst, Neven Ivandić, Neda Košuta, Maroje Mrduljaš i Nikola Bojić, *Utjecaj promjene autentičnog kulturnog krajobraza grada Dubrovnika kao važnog elementa identitetskog sustava na brand i image grada te na uspješnost turističke destinacije* (Zagreb: Institut za turizam, 2014.), 15.

¹⁵⁴ „Trenutačno u staroj gradskoj jezgri živi 1557 stanovnika. Oko 30 posto stanovništva staro je 65 i više godina, malo više od 15% je mladih od 15 godina.“ Preuzeto s: <https://www.nportal.hr/vijesti/dubrovnik/5911-prvi-rezultati-internog-popisa-stanovni%C5%A1tva-povijesna-jezgra-dubrovnika-izgubila-600-stanovnika-u-pet-godina> (15.6.2017.)

Slika 41. Privatna koncesija dubrovačkih zidina u turističke svrhe

Kao što smo i u prijašnjim poglavljima spomenuli, zbog broja turista nedostaje radne snage koja dolazi iz drugih regija ili čak država. Osim što stanovništvo opada pa nedostaje lokalne radne snage zbog visokih cijena najma smještaja, pogotovo u ljetnim mjesecima mnogi privatni iznajmljivači odlučuju se na iznajmljivanje svojih apartmana strancima po višim cijenama pa se nerijetko događa kako na sezonske poslove u grad Dubrovnik svakodnevno putuju stanovnici obližnje Bosne i Hercegovine.¹⁵⁵ Osim što stvaraju dodatne gužve u prometu, ovo također ima utjecaj na nematerijalnu kulturnu baštinu u smislu gubitka tradicionalnog dubrovačkog govora¹⁵⁶, a time autentičnosti mjesta i identiteta zajednice koji se posljedično manifestira i na dojmovima posjetitelja.

6.8. Društvo prijatelja dubrovačke starine

Kada govorimo o kulturnoj baštini i utjecaju turizma na nju, ne možemo ne spomenuti *Društvo prijatelja dubrovačke starine*, kao primjer dobre prakse koji mogu slijediti svi hrvatski gradovi i područja koja žele još bolje brinuti o svojoj kulturnoj baštini i educirati svoje stanovništvo. Naime ovo društvo postoji od davne 1952. godine i primarna funkcija mu je bila senzibiliziranje široke javnosti za dubrovačko kulturno-povijesno nasljeđe, dok je kroz godine predanoga rada dobilo na upravljanje i održavanje dubrovačke gradske zidine, a nešto kasnije i stonske zidine. Društvo tako naplaćuje ulaznice za kulturna dobra pod svojom

¹⁵⁵ Preuzeto s: <http://dubrovačkidnevnik.rtl.hr/vijesti/grad/dubrovniku-nedostaje-2-tisuće-sezonaca-konobara-bezuspješno-trazimo-od-ozujka-ljudi-ne-zele-doci-zbog-ovoga> (21.6.2017.)

¹⁵⁶ Dubrovački govor danas se nalazi na listi zaštićenih nematerijalnih kulturnih dobara RH pod brojem 7. <http://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=3650> (11.6.2017.)

zaštitom, a zatim taj novac koristi za održavanje i zaštitu materijalne i nematerijalne baštine, te promicanje i podupiranje različitih manifestacija, izdavaštva i sl.

Upravo je ovaj primjer ono na što ciljaju i promoviraju sve svjetske organizacije koje se bave očuvanjem i zaštitom baštine (od UNESCO-a nadalje) u svojim uputama o suradnji svih korisnika baštine, od lokalnog stanovništva i gradskih vlasti¹⁵⁷ do samih posjetitelja, a u potpunosti pod nadzorom stručnih konzervatorskih institucija.¹⁵⁸

Zbog spomenutih gužvi i koncentracije velikog broja turista u gradskoj jezgri tijekom ljetnih mjeseci ostatak lokalnog stanovništva koji ne živi u njoj, ali je želi koristiti iz bilo kojeg razloga to ne čini, već ju izbjegava i tako mijenja svoje navike, a grad podliježe sve većoj „muzealizaciji“.¹⁵⁹ Takav slučaj možemo pratiti na primjeru Venecije koja se prije nego Dubrovnik suočila s većinom ranije spomenutih problema.¹⁶⁰ Slični problemi počinju se javljati i u drugim Hrvatskim gradovima sa zaštićenim povijesnim gradskim jezgrama poput Trogira i Zadra, te djelomično Splita, koje će, ako na vrijeme ne donesu konkretne razvojne strategije, zadesiti ista sudbina.

6.9. Okolica Dubrovnika

Oko 10 km južno od grada Dubrovnika u Župi Dubrovačkoj nalazi se takozvani hotelsko-turistički kompleks Kupari izgrađen pod direktnim utjecajem i u svrhu prvenstveno domaćeg turizma, ali u kojem su kroz vrijeme postojanja odsjele i neke poznate povijesne ličnosti poput Mihaila Gorbačova. Ovaj kompleks sastoji se od nekoliko hotela iz različitih povijesnih perioda, te stoga različitih arhitektonskih stilova koji sukladno tome imaju različite umjetničko-arhitektonske vrijednosti u kontekstu valorizacije kao nepokretne kulturne baštine. Najstariji objekt u ovom kompleksu izgrađen u turističke svrhe jest hotel Grand, podignutu vrijeme Austro-Ugarske uprave 1919. g. od strane Čeških investitora, te je jedan od

¹⁵⁷ Potrebno je naglasiti kako je u jednom periodu svog postojanja društvo bilo u sudskom sporu s gradskim vlastima oko ingerencije nad kulturnim dobrima odnosno nad raspodjelom financijskih sredstva koja su ostvarena prodajom ulaznica, donacijama i sl. Sudski spor je prema mojem mišljenju, nastao iz političkih i mogli bi reći koristoljubivih razloga prije svega, ali i nejasnog zakona o raspodjeli i uvjetima javne nabave, odnosno transparentnosti procesa kojim društvo odabire projekte na koje troši prikupljena financijska sredstva. Naime u konačnici je Ustavni sud presudio u korist društva.

<http://vijesti.hrt.hr/251227/ustavni-sud-presudio-u-korist-drustva-prijatelja-dubrovacke-starine> (12.6.2017.) i <http://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/zidine-razdora-vrijedne-100-milijuna-kuna-godisnje/4451954/> (12.6.2017.)

¹⁵⁸ *The Valletta Principles for the Safeguarding and Management of Historic Cities, Towns and Urban Areas, 2011., 5-12* Preuzeto s: http://www.icomos.org.tr/Dosyalar/ICOMOSTR_0209751001353671440.pdf (5.9.2017.)

¹⁵⁹ Vidi u Ivo Maroević, „Razine muzealizacije vezane uz kulturnu baštinu“ u: *Informatica museologica, Vol.36 No.3-4*, (Zagreb: Muzejski dokumentacijski centar, veljača 2007.), 44-49.

¹⁶⁰ Antonio Paolo Russo, *The “vicious circle” of tourism development in heritage destinations*, tekst s 40-og kongresa Europske regionalne znanstvene organizacije, Barcelona, 19.8.-1.9.2000.

prvih hotela na širem dubrovačkom području i prvi u Župi dubrovačkoj.¹⁶¹ Prije hotela na tom mjestu nalazila se tvornica crjepova Kupa, po kojoj je mjesto i dobilo ime.

Hotel je izgrađen u stilu neoklasicizma, od opeke i uz uporabu štuko dekoracije. Jasno su vidljiva načela neopaladijanizma kojima su vođeni projektanti i to u svim poljima arhitektonskog oblikovanja objekta. Koliko je hotel bio luksuzan u svoje vrijeme govori činjenica kako je već 1924. godine imao električnu rasvjetu, ledanu, kuglanu, vinski podrum, nogometno i tenisko igralište te poštu, ljekarnu i ambulantu, unutrašnji zatvoreni bazen te ukupno 139 soba i prostirao se na površini od oko 3780 kvadratnih metara. Oko samog hotela bile su uređene zelene površine. (slika 42.) Hotel *Grand* kao i ostatak kompleksa Kupari primao je goste do kraja 80-ih godina, odnosno početka 90-ih kada u Domovinskom ratu biva teško opljačkan i oštećen granatiranjem, a potom napušten do danas. (slika 43.) Kompleks je do 2016. g. bio pod upravom Ministarstva obrane Republike Hrvatske (MORH), a zatim je predan u koncesiju od devedeset i devet godina ruskoj Avenue grupaciji čiji projekt uključuje rušenje svih objekata osim hotela *Grand* i izgradnju novog turističkog kompleksa, no do danas se stanje nije promijenilo. (Slika 44.)

¹⁶¹ Duncan J.D. Smith, „A Resort in Ruins: The Rise and Fall of Kupari“, u: *Hidden Europe magazine* br. 50, (zima 2016/2017), Preuzeto s: http://duncanjdsmith.com/uploads/documents/Photojournalism/hidden_europe_50_resort-in-ruins.pdf (30.8.2017.)

Slika 42. Hotel *Grand*, fotografija iz 1930-ih godina.

Slike 43. Izgled glavnog stubišta Hotela *Grand*. Stupovi s kapitelima toskanskog reda sačuvani i danas. (lijevo) Izgled 1920-ih godina i (desno) 2016. g.

Slika 44. Hotel *Grand* 2016. g. (pogled s mora- južna strana)

Prvi sljedeći turistički objekt u Kuparima izgrađen je skoro pola stoljeća kasnije, 1961./1962. Bio je to hotel *Goričina I* (slika 45.) kojeg projektira tada tridesetogodišnji Sarajevski arhitekt David Finci. Izgradnjom *Goričine I* započinje definiranje kompleksa Kupari kao ljetnog odmarališta za visoko rangirano vojno osoblje JNA i njihove obitelji. Ovaj objekt je naznačio arhitektonski stil u kojem će ovaj mladi arhitekt razvijati svoj opus. Upravo je sljedeći njegov projekt u ovom kompleksu ujedno i najdojmljiviji, te ima najveću arhitektonsku vrijednost.

Slika 45. Hotel *Goričina I* 2016. g.

Naime radi se o hotelu *Pelegrin* izgrađenom samo dvije godine kasnije (1963./1964.) i smještenog između brdske padine i relativno strme morske obale. Ovo modernističko zdanje arhitektonski je projektirano kao obrnuti zigurat ili krnja piramida čiji je vanjski plašt obložen bijelim kamenom. (slika 46.) Hotel je imao preko 400 soba, većinom manjih dimenzija s krevetima, toaletom i balkonom, dok su kupaonice, odnosno tuševi više soba bili zajednički. Veće i luksuznije sobe bile su raspoređene u uglovima građevine. U središtu hotela nalazio se atrij popločen granitnim pločicama. Glavni ulaz u hotel sa zapadne strane ima pomalo neobičan, velik i prostran prostor s betonskom pergolom s jedne i platformom sa svjetlarnicima nalik brodskim dimnjacima s druge strane. (slike 47. i 48.) Stepenice od bijelog kamena na istočnom dijelu vodile su iz hotela ravno na plažu. Danas je veliki dio ovih stepenica uništen ili ukraden kao i velika količina kamenih i mramornih ploča u i oko hotela. (slike 49. i 50.)

Slika 46. Hotel *Pelegrin* krajem 1960-ih

Slike 47. i 48. (lijevo) Svjetlarnici i (desno) armirano-betonska pergola iznad ulaza u hotel *Pelegrin*

Uklapanje ovih objekata u sam krajolik nešto je manje uspješno obavljeno nego recimo na primjerima lječilišta *Krvavica* ili kompleksa *Haludovo*. Autorica Karin Šerman i Maroje Mrduljaš u svojem radu *Moderna tradicija hrvatske turističke arhitekture* to opisuju ovako: „u osnovi radikalne gradnje ne nadovezuju se na zatečenu urbanu morfologiju nego svoj gradotovorni potencijal crpe iz specifične dijalektičke napetosti koju uspostavljaju sa širim okolišem.“¹⁶² Sličan stav dijeli i predsjednik Društva arhitekata Dubrovnika, Božo Benić koji odnos arhitekture hotela *Pelegrin* i okolnog ambijenta, odnosno krajolika definira kao: „Izrazito skulpturalna forma s naglašenim potezima horizontala suprotstavljena je konfiguraciji prirodnog terena. Finci ne podilazi prirodi, ali unatoč tome njegov samosvjesni i hrabri izričaj ostvaruje dojmljivi suživot prirodnog i umjetničkog.“¹⁶³ Tijekom godina izgrađeno je još nekoliko objekata u ovom turističkom kompleksu. Hotel Kupari izgrađen 1978. g. (slika 51.) i hotel Goričina II (slika 52.) podignut početkom 80-ih godina odmah uz istoimenu hotelsku zgradu s početka 60-ih.

¹⁶² Karin Šerman i Maroje Mrduljaš, *Moderna tradicija hrvatske turističke arhitekture* (Zagreb: Matica hrvatska, 2008.), 159. Preuzeto s: <https://morehrvatskoblagom.files.wordpress.com/2016/03/86-k-scc8cerman.pdf> (22.8.2017.)

¹⁶³ Božo Benić u pismu Ministrici kulture RH Nini Obuljen Koržinek 31. srpnja 2017. godine. Preuzeto s: <https://www.liberportal.hr/novost/2170/Vijesti/DRU%C5%A0TVO-ARHITEKATA-DUBROVNIK-ZATRA%C5%BDILO-ZA%C5%A0TITU-hotela-Pelegrin-u-Kuparima> (21.8.2017.)

Slike 49. i 50. (lijevo) Stanje stepeništa koje vodi do morske obale i (desno) istočnog ulaza u hotel *Pelegrin*

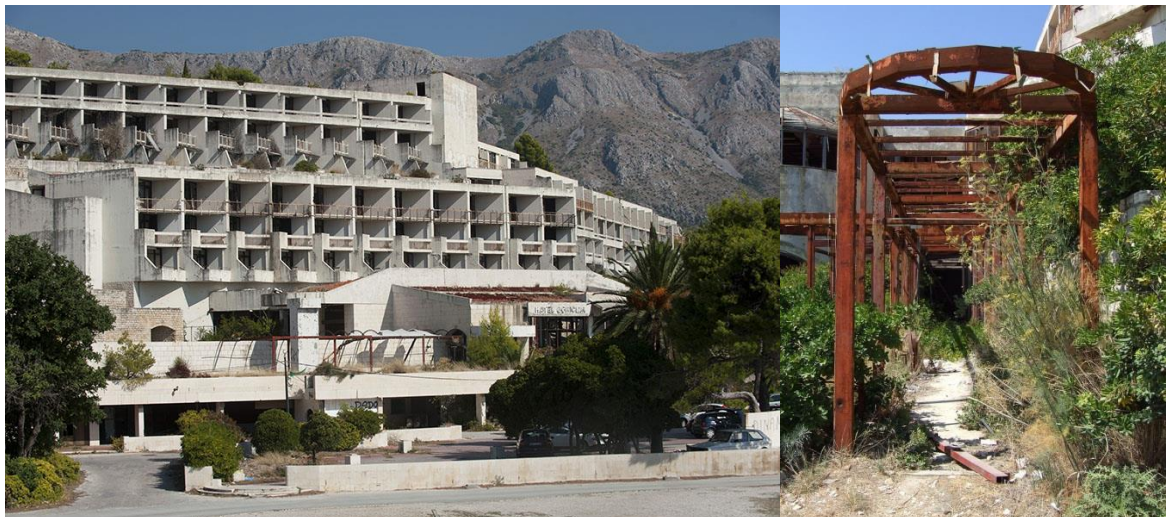
Iako hotelski objekti još uvijek nisu konzervatorski valorizirani (kao ni primjerice ranije u radu spomenuti kompleks Haludovo) može se očekivati promjena na tom polju u bliskoj budućnosti, barem što se tiče hotela *Pelegrin* i eventualno hotela *Grand* koji zasigurno imaju veću arhitektonsku vrijednost od ostatka objekata ovog turističkog kompleksa. Ovu tvrdnju možemo potkrijepiti informacijom da je Društvo arhitekata Dubrovnik uz podršku Predsjedništva Udruženja hrvatskih arhitekata te Hrvatske komore arhitekata i Društva povjesničara umjetnosti Hrvatske uputilo pismo ministrici kulture RH Nini Obuljen Koržinek s prijedlogom za hitno donošenje akta o zaštiti hotela *Pelegrin* u Kuparima, kojemu donošenjem novog urbanističkog plana uređenja prijeti rušenje.¹⁶⁴ Već ranije spomenuti arhitekt Maroje Mrduljaš u svojem intervjuu za Dubrovački vjesnik iznosi mišljenje kako je „Hotel *Pelegrin* arhitektonska ikona koje se i danas traže u arhitekturi, koje su nositelji modernih i suvremenih identiteta.“¹⁶⁵

¹⁶⁴ Preuzeto s: <http://dubrovacki.slobodnadalmacija.hr/zupanja/zupa/clanak/id/499898/ministrice-zastitite-hotel-pelegrin> i <https://www.liberoportal.hr/novost/2170/Vijesti/DRU%C5%A0TVO-ARHITEKATA-DUBROVNIK-ZATRA%C5%BDILO-ZA%C5%A0TITU-hotela-Pelegrin-u-Kuparima> (21.8.2017.)

¹⁶⁵ Maroje Mrduljaš *Treba li zaštititi Pelegrin u Kuparima? Taj je hotel „herojska gesta“ kakvoj je teško naći pandana*, Dubrovački vjesnik (16.8.2017.) Preuzeto s: <http://dubrovacki.slobodnadalmacija.hr/zupanja/zupa/clanak/id/502044/treba-li-zastititi-pelegrin-u-kuparima-taj-je-hotel-herojska-gesta-kakvoj-je-tesko-naci-pandana> (22.8.2017.)

Slika 51. Odnos hotela *Pelegrin* i hotela *Kupari* i okolnog prirodnog krajolika odnosno morfološke konfiguracije terena

Slika 52. Hotel *Goričina II* i primjer stanja jednog od ulaza 2016. godine

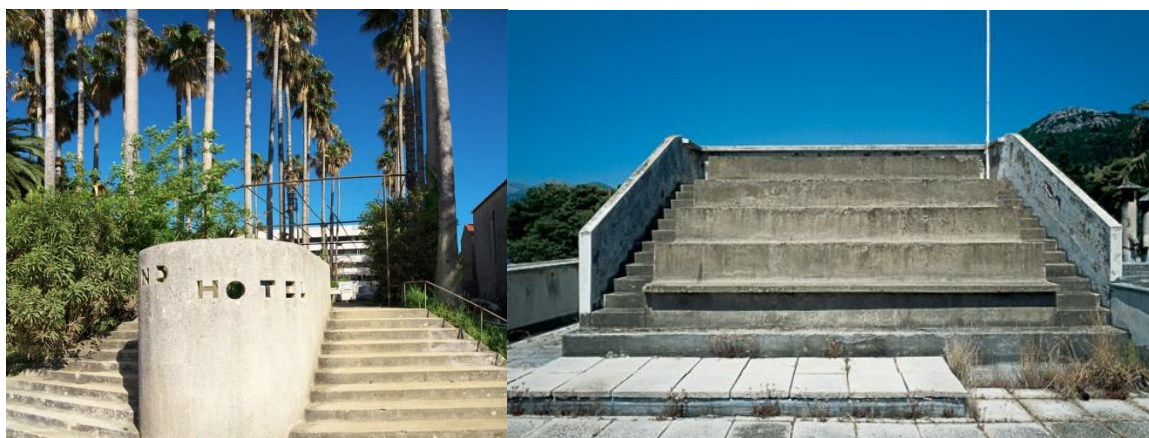
Slika 53. Stanje turističkog kompleksa *Kupari* 2016. godine

U okolini Dubrovnika postoji još nekoliko objekata nastalih u svrhu odmora, odnosno turizma, od kojih su neki već pod konzervatorskom zaštitom Ministarstva kulture, ali i dalje bez obzira na svoju arhitektonsku važnost u regionalnom, nacionalnom, pa čak i internacionalnom kontekstu i dalje stoje zapušteni. Takavi primjeri su Hotel *Grand* na otoku Lopudu i nešto starija *Vila Nardelli* u Trstenom, iako nažalost nisu jedini.

Projekt za Hotel *Grand* izradio je poznati Hrvatski arhitekt Nikola Dobrović 1934. g. dok je sam objekt izgrađen dvije godine kasnije. (slika 54.) Izvorni tlocrt hotela bio je “L” oblika, a tek kod temeljite rekonstrukcije 1972. godine promijenjena je prvotna struktura dogradnjom stražnjeg krila, prilikom koje je poštovan izvorni arhitektonski izričaj. Ispred hotela je također projektiran i javni vrt-park s drvoredom palmi, te vidikovcem na ulazu u park i promenadom do pristupne terase hotela. Sav inventar, odnosno namještaj u spomenutom parku izrađen je od armiranog betona. Konstrukcija hotela je skeletna, armiranobetonska što je omogućilo prizemlje otvorenog tipa sa stupovima dok krov je ravan s terasom i betonskim tribinama. (slika 56.) Prozori su osmišljeni kao vodoravni trakasti otvori u plaštu zida.

Slika 54. *Hotel Grand* na Lopudu nedugo nakon izgradnje 1936. godine

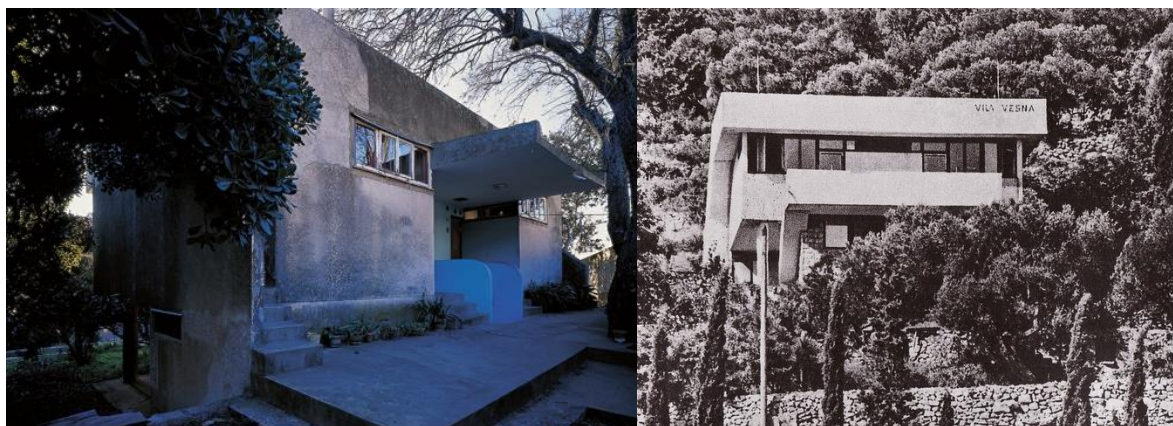
Slike 55. i 56. (*lijevo*) Armiranobetonski parapeti s imenom hotela i (*desno*) terasa na krovu.

„Funkcionalnost, kao bezuvjetna komponenta Dobrovićeve konceptualizacije suvremenosti, čitljiva je i u strojnoj estetici zgrade, metaforičnosti forme slične stroju. No funkcionalnost je ovdje glavni sadržaj arhitekture: sve što je prisutno u formi nije suvišno u konstrukciji. Strojni karakter kuće-broda podcrtan je natpisima sa slovima visokim oko 20 cm izvedenim oduzimanjem u oplati u armiranobetonskim parapetima terasa. (slika 55.) Funkcionalna dispozicija prostora, otvorenih funkcija, traktova sa sobama i pogona hotela, sadržajno je naglašena diferenciranjem vanjskih i unutarnjih prostorija oblaganjem i bojanjem površina betonskom glazurom, prekinutom trakama žala (kameni obluci), drvenom oblogom stupova u vanjskom i unutarnjem prostoru, isticanjem danih karakteristika industrijskih

materijala ili njihovim mijenjanjem površinskom obradom.¹⁶⁶ Upravo zbog spomenutih arhitektonskih karakteristika i odlika ovaj hotel se smatra jednim od vrhunaca hrvatske moderne arhitekture.¹⁶⁷ Uz ovaj spomenuti hotel isti arhitekt projektirao je još nekoliko važnih arhitektonskih ostvarenja u duhu moderne u okolici Dubrovnika poput Vile Adonis (1939.-1940.) i Vile Vesna (1939.). (slike 58. i 59.)

Slika 57. *Hotel Grand* na Lopudu 2016. godine

Slike 58. i 59. (lijevo) *Vila Adonis* i (desno) *Vila Vesna*

Vila Nardelli (spominje se i s nazivom *Aurora*) u Trstenom jednokatnica je s trokatnom kulom izgrađena neposredno uz morsku obalu 1908. godine, a prema projektu hrvatskog arhitekta Ćirila Metoda Ivekovića za Nika Nardellija, carskog namjesnika,

¹⁶⁶ Krunoslav Ivaniš, *Hotel Grand na Lopudu u: Oris: časopis za arhitekturu i kulturu*, broj 3 (Zagreb: Arhitekst, 1999.), 126-137

¹⁶⁷ Preuzeto s: <http://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=6212&kdId=286107984> (5.9.2017.)

intelektualca i samoukog slikara. Vanjska arhitektonska dekoracija izrađena je od kamena u neogotičkom stilu dok je vanjski vrtni prostor kao i sama unutrašnjost vile u oblikovana u duhu klasicizma.¹⁶⁸ Ova vila je trenutačno u puno gorem stanju nego što li je Hotel Grand na Lopudu. (slika 60.)

Slika 60. Stanje Vile Nardelli 2016. godine

Kada govorimo o okolici Dubrovnika ne možemo ne spomenuti karakterističnu *ladanjsku*¹⁶⁹ arhitekturu ove regije. Prema istraživanjima utvrđeno je da je takvih objekata u okolici Dubrovnika oko tri stotine. Najveći intenziteta gradnje ovakvih građevina koje često nose naziv *casa*, *domus*, *domus cum horto* ili *vila*¹⁷⁰ je u XV. i XVI. stoljeću (pojavljuje se već u XIII. st.), za vrijeme razvoja trgovine, pomorstva i drugih djelatnosti.¹⁷¹ „Za ladanjsku je arhitekturu značajnije od samih građevinskih elemenata ili dekorativnog repertoara što oni

¹⁶⁸ Preuzeto s: <http://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=6212&kdId=286118876> (5.9.2017.)

¹⁶⁹ „Pojam *ladanjsko* treba shvatiti uvjetno, jer kod mnogih objekata ladanjska namjena nije prvenstvena ni isključiva, a često pokriva i pojam *gospodarskoga* (stambenog ili javnog) no bitno se razlikuju od gradske stambene gradnje.“ Preuzeto iz: Nada Grujić, *Ladanjska arhitektura dubrovačkog područja* (Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 1992.), 5.

¹⁷⁰ Nada Grujić, *Vrijeme Ladanja: studije o ljetnikovcima Rijeke dubrovačke* (Dubrovnik: Matica hrvatska Dubrovnik, 2003.), 14.

¹⁷¹ Nada Grujić, *Ladanjska arhitektura dubrovačkog područja* (Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 1992.), 5-12.

unose u dubrovački prostor novi svjetonazor (humanistički).¹⁷² Za razliku od gradske jezgre gdje je veličina izgradnje prostorno ograničena, izvan zidina to nije slučaj te je volumen građevina naglašen horizontalnošću, simetričnog pročelja (kod većine objekata najreprezentativnije oblikovanog dijela zidnog plašta cijelog kompleksa) i tlocrta (iako na nekim primjerima dodavanjem krila prelazi u L-tlocrt), često s velikom hortikulturalnom okućnicom, a što je kompleks reprezentativniji postoji više arhitektonskih elemenata koji povezuju zatvoreni i otvoreni prostor.¹⁷³ Uz već ranije spomenuti ljetnikovac Sorkočević, „Bunićev ljetnikovac na Batahovini smatra se kao najljepši primjer gotičko-renesansnog stila ne samo u ladanjskoj već općenito u dubrovačkoj arhitekturi.“¹⁷⁴ Naime mnogi vlasnici (domaći i strani) objekata uključujući i gradske vlasti zbog neznanja, a često i nemara djelomično ili u potpunosti nepovratno uništavaju kulturne spomenike ovog tipa i njihov okoliš. Primjere za ovakvu tvrdnju nažalost nalazimo diljem Dubrovačko-neretvanske županije.¹⁷⁵

¹⁷² Ibid.: 38.

¹⁷³ Ibid.: 60 - 84

¹⁷⁴ Nada Grujić, *Vrijeme Ladanja: studije o ljetnikovcima Rijeke dubrovačke*, 19.

¹⁷⁵ Preuzeto s: <http://www.matica.hr/hr/446/ljetnikovci-predjela-gruz-u-dubrovniku-24407/>, <http://dubrovackidnevnik.rtl.hr/vijesti/grad/pretrpio-brojne-devastacije-zavirite-u-unutrasnjost-nekad-jednog-od-najljepsih-ljetnikovaca-dubrovnika-foto>, <http://www.index.hr/vijesti/clanak/lijecnica-osudjena-za-unistavanje-spomenika-kulture-u-cavtatu/396910.aspx> i <http://www.dulist.hr/pobrezje-teska-devastacija-prirode-okolisa-poput-one-na-solitudu/158147/> (29.8.2017.)

Zaključak

U ovome radu smo na vrlo različitim izdvojenim primjerima kroz glavne tri hrvatske obalne regije, dakle Istru, područje Kvarnera, tj. Povijesnu liburnijsku Istru, riječko područje, povijesni Vinodol i Senj te kvarnerske otoke i dalmaciju (koja se u povijesti protezala i na kvarnerske otoke), pokušali prikazati pozitivne i negativne utjecaje turizma na različite aspekte kulturne baštine (materijalne i nematerijalne) uz doticanje i prirodne baštine, zato što su u suvremenim konceptima zaštite one često neodvojive. Ove regije su odabrane, jer kroz njih godišnje prođe najveći broj turista koji posjete Republiku Hrvatsku i stoga imaju puno veći utjecaj na lokalnu baštinu. Drugi je razlog taj što se u ovim regijama turizam počeo razvijati ranije i intenzivnije nego u kontinentalnim dijelovima zemlje. Takav jak i ubrzan intenzitet razvoja pridonio je izgradnji nekih danas zaštićenih kulturnih dobara ili nekih koji će, barem se nadamo to tek postati (od kojih smo neke spomenuli u radu). Određeni primjeri kulturnih dobara imali su utjecaj na razvijanje lokalnog identiteta i s pravilnim planom i strategijom razvoja to će činiti i dalje. Osvrnuli smo se i na važnost autentičnosti kulturnih dobara pri utjecaju turizma i njegovom utjecaju na komodifikaciju istih. Iako masovni turizam, odnosno prevelik broj posjetitelja u bilo kojem obliku ili grani turizma može fizički oštetiti materijalnu baštinu, financijska sredstva koja se ostvaruju od njega pomaže očuvanju i zaštiti iste te baštine. Veći je problem što se često iz konteksta konzervacije i revitalizacije određenih materijalnih kulturnih dobara, često motiviranih upravo turističkim svrhama mijenja njihova autentična funkcija i time djelomično gubi njihova nematerijalna vrijednost, odnosno elementi koji doprinose identitetu, odnosno duhu i autentičnosti mjesta ili područja te njegovu karakteru. Ponekad je to jednostavno neophodno kada se radi o pojedinom objektima ili sl. jer ih se time vraća u upotrebu. Prema preporukama većine organizacija za zaštitu baštine funkcija takvih revitaliziranih kulturnih dobara trebala bi biti u korist lokalne zajednice i imati za cilj poboljšanje kvalitete života lokalnog stanovništva ili u suprotnom biti barem usuglašena s njihovim željama, a ne željama investitora i čiste ekonomske koristi. Naime, prema povelji iz Vallette, „gubitak i/ili zamjena tradicionalnih upotreba i funkcija, kao što je osobit način života lokalne zajednice, može imati velike negativne utjecaje na povijesne gradove i urbana područja. Ako priroda tih promjena nije prepoznata, ona može odvesti do premještanja cijelih zajednica i nestanka kulturnih djelovanja te potonjeg gubitka identiteta i karaktera takvih napuštenih mjesta. To može rezultirati transformacijom povijesnih gradova i urbanih područja u područja s jednom funkcijom posvećenom turizmu i slobodnim

aktivnostima i neprikladnom za svakodnevni život. Konzervacija povijesnog grada zahtijeva napore da se očuvaju tradicionalna djelovanja i da se zaštiti autohtono stanovništvo. Također je važno kontrolirati proces gentrifikacije, koji nastaje zbog povećanog iznajmljivanja i propadanja stambenog i javnog prostora grada ili područja¹⁷⁶, što smo pokušali prikazati na primjerima poput primjerice Dubrovnika, a čest je slučaj i u drugim obalnim gradovima poput Zadra, Splita, Trogira itd. „Zadržavanje tradicionalne kulturne i gospodarske raznolikosti svakog mjesta je nužno, posebno onda kad je ono po njoj karakteristično. Stoga se s novim aktivnostima mora pažljivo postupati kako bi se izbjegli sekundarni negativni učinci, kao što su transportni konflikti i zastoji u prometu.“¹⁷⁷

Turizam ne bi trebao služiti samo stvaranju monokulture i „vojske“ turističkih djelatnika poput sobarica i recepcionara, već bi trebao služiti kao dodatni izvor poslova, npr. konzervatore-restauratore, koji neposredno interveniraju u spašavanju kulturne baštine, te zaštitu prirodne baštine, sve do podupiranja umjetničkih radova i autentičnih tradicionalnih obrta, kao i sfere djelatnika koji će povezivati takve prakse. Potrebna je veća edukacija i osvješćivanje lokalnog stanovništva kao presudno važnog faktora u kulturnoj baštini i turizmu, njihovu odnosu te pozitivnim i negativnim aspektima utjecaja turizma. Ovo vrijedi i za lokalnu, regionalnu i nacionalnu vlast koja svojim zakonima, odredbama i namjenama prostora često nema jasnu viziju i strategiju razvoja koja se onda negativno manifestira na lokalnu zajednicu, te njenu kulturnu i prirodnu baštinu. Već postoje izrađene strategije očuvanja i zaštite kulturne baštine u simbiozi s njezinim održivim gospodarskim korištenjem. Međutim one nisu dovoljno prezentirane javnosti ili se ne provode uz punu suglasnost konzervatorske struke. Vrlo je čest slučaj da njihova implementacija ovisi o financijskim, odnosno ekonomskim i političkim faktorima. Ovakvo mišljenje još davno je iznio Ivo Maroević „(...) u nas zaštita spomenika kulture sve više postaje ovisna o politici i lokalnom gospodarskom interesu pojedinaca, a sve manje joj je omogućeno voditi računa o kulturi i identitetu naroda, gradova i njihovih stanovnika.“¹⁷⁸

Nemoguće je i nepoželjno zaustaviti svaki gospodarski, ekonomski i tehnološki razvoj, no ponekad je potrebno razmišljati šire od kratkoročne koristi i sagledati negativni utjecaj turizma u drugačijem svijetlu. Tako ćemo ovaj rad završiti još jednim citatom našeg poznatog

¹⁷⁶ The Valletta Principles for the Safeguarding and Management of Historic Cities, Towns and Urban Areas, 2011.,5-12 Preuzeto s: http://www.icomos.org/tr/Dosyalar/ICOMOSTR_0209751001353671440.pdf (5.9.2017.)

¹⁷⁷ Ibid.

¹⁷⁸ Ivo Maroević, *Konzervatorsko novo iverje* (Petrinja: Matica hrvatska u Petrinji, 2000.), 192, izvorno objavljeno u Kulturnom obzoru Večernjeg lista 23. veljače 1997.

povjesničara umjetnosti i konzervatora, profesora Ive Maroevića o materijalnom i nematerijalnom aspektu baštine. „Komponenta pak kulturne baštine u prostoru, a posebice povijesnih građevina u njima duhovna je sastavnica pripadanja kulturi dotičnoga kraja. U tom su smislu pogubne »parole« da ćemo izgraditi bolji i ljepši grad ili selo. Ljudima treba zavičaj, i to u onom suptilnom spoju duhovnoga i fizičkoga. Zavičaj nije samo materijalna kategorija, on nije samo mjesto boravka. On je i čežnja i nostalgija i sjećanja i idilične slike iz djetinjstva i zavičajni klub u nekom drugom stranom prostoru, kojim se bezrezervno ne prihvaća identifikacija s novim prostorom. Zavičaj je gotovo zaboravljena kategorija u zemljama visoko razvijenog zapadnog svijeta i zato ga ne smijemo zanemariti.“¹⁷⁹

¹⁷⁹ Ivo Maroević, „Obnova povijesnih zgrada – spomenika kulture nakon ratnih razaranja u Hrvatskoj (temeljna načela)“, u: *Radovi Instituta povijesti umjetnosti 20* (Zagreb: Institut povijesti umjetnosti, 1996.), 16

Literatura:

- Antolović, Jadran. *Očuvajmo kulturnu baštinu : vodič za pripremu i provedbu projekata očuvanja kulturnih dobara*. Zagreb : Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, 2006.
- Bradanović, Marijan. *Istra iz putnih mapa Pietra Nobilea*. Zagreb: Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, 2013.
- Bradanović, Marijan . „O nekim specifičnostima zaštite spomenika u Istri polovicom 20. stoljeća i ranim naporima u zaštiti vizura istarskih naselja“. U: *Histria colloquium IV, Začetki spomeniške službe v Istri*, ur. Deborah Rogoznica. Koper: Histria editiones, 2015.
- Crnokić Deranja, Anuška. „Nastanak Registra kulturnih dobara – povijest i sadašnjost inventariziranja kulturne baštine u Hrvatskoj“. U: *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske, Br.37/38*, ur. Franko Ćorić. Zagreb: Ministarstvo kulture RH, Uprava za zaštitu kulturne baštine, 2015.
- Csapo, Janos. „The Role and Importance of Cultural Tourism in Modern Tourism Industry“. U: *Strategies for Tourism Industry: Micro and Macro Perspectives*, ur. Murat Kasimoglu i Handan Aydin. Rijeka:InTech, 2012.
- Dumbović Bilušić, Biserka. „Prepoznavanje i razvrstavanje krajolika kao kulturnog naslijeđa“. U: *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske br. 36*, ur. Sanja Šaban. Zagreb: Ministarstvo kulture RH, Uprava za zaštitu kulturne baštine, 2014.
- Ekl, Vanda. „Hotel Haludovo na Krku“. U: *Umjetnost na tlu Jugoslavije od prethistorije do danas broj 18*, ur. Žarko Domljan. Zagreb: Matica hrvatska, 1972.
- Graburn, H. H. Nelson, ur. *Ethnic and Tourist Arts: Cultural Expressions from the Fourth World* . Berkley i Los Angeles: University of California Press, 1976.
- Grandits, Hannes i Karin Taylor, *Sunčana strana Jugoslavije-Povijest turizma u socijalizmu*. Zagreb: Srednja Europa, 2013.
- Grujić, Nada. *Kuća u gradu: Studije o dubrovačkoj stambenoj arhitekturi 15. i 16. Stoljeća*. Dubrovnik: Matica hrvatska, Ogranak Dubrovnik, 2013.
- Grujić, Nada. „Ljetnikovac Stay-Kaboga u Rijeci dubrovačkoj – rezultati istražnih radova provedenih 1993. godine“. U: *Radovi Instituta povijesti umjetnosti 20*. Zagreb: Institut povijesti umjetnosti, 1996.
- Grujić, Nada. *Ladanjska arhitektura dubrovačkog područja*. Zagreb : Institut za povijest umjetnosti, 1992.
- Grujić, Nada. *Vrijeme Ladanja: studije o ljetnikovcima Rijeke dubrovačke*. Dubrovnik : Matica hrvatska Dubrovnik, 2003.
- Haničar Buljan, Ivana. „Červar-Porat, Prvo turističko stambeno naselje na istočnoj obali Jadrana, izgrađeno 1974.-1981.“. U: *Kvartal: kronika povijesti umjetnosti u Hrvatskoj Vol.V No.4*, ur. Zajec Vlasta. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, prosinac 2008.
- Hlača, Vinko i Jakob Nakić. „Zaštita pomorskog dobra u Republici Hrvatskoj“. U: *Poredbeno pomorsko pravo Vol.49 No.164*, ur. Davorin Rudolf. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, prosinac 2010.
- Horak, Siniša, Zrinka Marušić, Davor Krasić, Renata Tomljenović, Eduard Kušen, Neda Telišman-Košuta i Hrvoje Carić. *Studija održivog razvoja kruzing turizma u Hrvatskoj*. Zagreb: Institut za turizam, 2007.
- Huigen, Paulus P.P. i Louise Meijering. „Making places: A story of De Venen“. U: *Senses of Place: Senses of Time*, ur. Gregory J. Ashworth i Brian Graham. Ashgate, 2005.
- Kodrić, Dora. *Konzervatorski elaborat: hotelski grad Haludovo*. Zagreb: Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2015.

- Ivančević, Radovan. „Radijus ozračja spomenika“. U: *Radovi Instituta povijesti umjetnosti br.20*, ur. Maroević Ivo. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 1996.
- Ivaniš, Krunoslav. „Hotel Grand na Lopudu“. U: *Oris: časopis za arhitekturu i kulturu, broj 3*. Zagreb: Arhitekst, 1999.
- Jagić, Stjepan. „Imanentnost interkulturalizma u turizmu“. U: *Sociologija i prostor : časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja br. 42*, ur. Anđelina Svirčić Gotovac. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, ožujak 2009.
- Jansen Verbeke, Myriam. *Transformation from historic cityscapes to urban turismscapes*. Catholic University Leuven, 2010.
- Jansen Verbeke, Myriam. *Kulturni resursi i turistifikacija područja, Dnevni red istraživanja u turizmu: upravljanje uz pomoć kompasa*. Catholic University Leuven, 2008.
- Jemo, Danijela i Parac-Ostreman Đurđica. „Razvojni tijekovi proizvodnje, tehnologije bojenja i trgovine tekstilom u kontekstu pomorsko – trgovačkih puteva Dubrovnika“. U: *International Journal of Maritime Science & Technology vol. 63*. ur. Krile Srećko. Dubrovnik: Sveučilište u Dubrovniku, ožujak 2016.
- Jokilehto, Jukka. *A History of Architectural Conservation*. Oxford: Butterworth, 1999.
- Jugović Alen, Anamarija Zubak. i Mirjana Kovačić. „Nautički turizam u Republici Hrvatskoj u funkciji razvoja destinacije“. U: *Pomorski zbornik 47-48*, ur. Siniša Vilke. Rijeka: Društvo za proučavanje i unapređenje pomorstva RH, 2013.
- Jurin, Martin. „Monokultura turizma i ruralno kulturno naslijeđe Dalmacije, primjer: Humac na otoku Hvaru“. U: *Prostorne i razvojne mogućnosti kulturnog naslijeđa: Međunarodni znanstveni skup*, ur. Mladen Obad Šćitaroci. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Arhitektonski fakultet, 2015.
- Kečkemet, Duško. *Vicko Andrić – arhitekt i konzervator 1793. – 1866*. Split: Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture, 1993.
- Kos, Mirjana. „Počeci izgradnje kupališnih mjesta s osvrtom na lovranska kupališta početkom 20. Stoljeća“. U: *Zbornik Lovranščine*, knjiga 1, ur. Igor Eterović. Lovran: Katedra Čakavskoga sabora Lovran, 2010.
- Kunst, Ivo, Neven Ivandić, Neda Košuta, Maroje Mrduljaš i Nikola Bojić. *Utjecaj promjene autentičnog kulturnog krajobraza grada Dubrovnika kao važnog elementa identitetskog sustava na brand i image grada te na uspješnost turističke destinacije*. Zagreb: Institut za turizam, 2014.
- Marasović, Tomislav. *Aktivni pristup graditeljskom nasljeđu*. Split: Sveučilište u Splitu, Društvo konzervatora Hrvatske, 1985.
- Marasović, Tomislav. *Kulturna baština*, sv. I: *Osnovni pojmovi; Sažetak razvitka umjetnosti do XV. stoljeća*. Split: Sveučilište u Splitu, 2001.
- Marasović, Tomislav. *Zaštita graditeljskog naslijeđa: povijesni pregled s izborom tekstova i dokumenata*. Zagreb: Društvo konzervatora Hrvatske, 1983.
- Maroević, Ivo. *Konzervatorsko novo iverje*. Petrinja: Matica hrvatska u Petrinji, 2000.
- Maroević, Ivo. „Obnova povijesnih zgrada – spomenika kulture nakon ratnih razaranja u Hrvatskoj (temeljna načela)“. U: *Radovi Instituta povijesti umjetnosti 20*. Zagreb: Institut povijesti umjetnosti, 1996.
- Maroević, Ivo. „Razine muzealizacije vezane uz kulturnu baštinu“. U: *Informatica museologica, Vol.36 No.3-4*. Zagreb: Muzejski dokumentacijski centar, veljača 2007.
- Maroević, Ivo. *Sadašnjost baštine*. Zagreb: Društvo povjesničara umjetnosti SR Hrvatske, 1986.
- Maroević, Ivo. *Uvod u muzeologiju*. Zagreb: Zavod za informacijske studije, 1993.

- Ooi, Can-Seng. *Cultural Tourism and Tourism Cultures: The Business of Mediating Experiences in Copenhagen and Singapore*. Copenhagen: Copenhagen Business School Press, 2002.)
- Orlić, Ivona. „Utjecaj masovnog turizma na domicilno stanovništvo Poreštine u doba socijalizma“. U: *Etnološka tribina : Godišnjak Hrvatskog etnološkog društva, Vol.37 No.30*, ur. Petra Kelemen. Zagreb, Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju, Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu, travanj 2008.
- Paolo Russo, Antonio. *The “vicious circle” of tourism development in heritage destinations*, tekst s 40-og kongresa Europske regionalne znanstvene organizacije, Barcelona, 19.8.-1.9.2000.
- Peršić, Mirjana. „Razvoj turističke arhitekture na zapadnoj obali Kvarnera“. U: *Peristil: zbornik radova za povijest umjetnosti, Vol.31-32 No.1*. Zagreb: Školska knjiga, prosinac 1989.
- Prelog, Milan. *Tekstovi o Dubrovniku*. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2003.
- Radović Mahečić, Darja. „Preobrazba Opatije 1882.–1897. – počeci turističke arhitekture“. U: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti 26*, ur. Ivanka Reberski. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2002.
- Ritzer, Georg. *McDonaldization: The Reader*. Sage Publications, 2002.
- Rubbio, Antonio. *Moderna arhitektura u Istri*. Pula : Društvo arhitekata Istre, 1995.
- Sjekavica, Marko. „Sustavno uništavanje baštine – prema pojmu kulturocida/heritocida“. U: *Informatica museologica Vol.43, No.1-4*. Zagreb: Muzejski dokumentacijski centar, veljača 2013.
- Smith, J. D. Duncan. „A Resort in Ruins: The Rise and Fall of Kupari“. U: *Hidden Europe magazine br. 50*. zima 2016/2017.
- Smith, Melanie i Mike Robinson, ur. *Cultural Tourism in a Changing World: Politics, Participation and (Re)presentation (Tourism and Cultural Change)*. Bristol: Channel View Publications, 2006.
- Suić, Mate. *Antički grad na istočnom Jadranu*. Zagreb : Golden marketing, 2003.
- Šarin, Ante i Tomašić Mirko. *Hydrogeological Review of the Raša Coal Mine in the Costal Karst in Croatia*, 4th International Mine Water Congress. Ljubljana, 1991.
- Šerman, Karin i Maroje Mrduljaš, *Moderna tradicija hrvatske turističke arhitekture*. Zagreb: Matica hrvatska, 2008.
- Šola, Tomislav. *Eseji o muzejima i njihovoj teoriji*. Zagreb: ICOM CROATIA, 2002.
- Španjol, Željko. „Turizam i zaštita prirode i čovjekova okoliša“. U: *Socijalna ekologija: časopis za ekološku misao i sociologijska istraživanja okoline, Vol.6 No.1-2*, ur. Tijana Trako Poljak. Zagreb, Hrvatsko sociološko društvo, siječanj 1997.
- Špikić, Marko. *Konzerviranje europskih spomenika od. 1800. do 1850*. Zagreb: Leykam international, 2009.
- Urry, John. *The Tourist Gaze: Leisure and Travel in Contemporary Societies*. London: Sage, 1990.
- Vojnović, Nikola. „Sociokulturna obilježja održivog turizma unutrašnje Istre“. U: *Socijalna ekologija : časopis za ekološku misao i sociologijska istraživanja okoline, Vol.22 No.2*. Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo, siječanj 2014.
- Vukonić, Boris. „Povijesni gradovi i njihova turistička razvojna opcija“. U: *Acta turistica nova Vol.2 No.1*. Zagreb: Utilus visoka poslovna škola, lipanj 2008.

Internetski izvori

- Ožegović, Nina. *Nova Hrvatska arhitektura: Zadarski pozdrav suncu*, Nacional br. 651 (28.5.2005.) <http://arhiva.nacional.hr/clanak/45134/zadarski-pozdrav-suncu> (20.7.2017.)
- Program ukupnog razvoja Općine Raša 2014.-2020. Preuzeto s: <http://www.rasa.hr/files/2016/01/Program%20ukupnog%20razvoja%20Opcine%20Rasa.pdf> (13.7.2017.)
- Plan upravljanja katedralnim kompleksom - Eufrazijanom u Poreču u projektu Projekt "Širenje mogućnosti jadranskih UNESCO lokaliteta –EX.PO AUS", Institut za razvoj i međunarodne odnose, 2014. Preuzeto s: <http://www.porec.hr/sadrzaj/dokumenti/to%20C4%8Dka%205.%20prilog%201.Plan%20upravljanja%20Eufrazijanom.pdf> (13.2.2017.)
- *Turizam u brojkama 2016.*, Zagreb: Ministarstvo turizma Republike Hrvatske, 2017. Preuzeto s: http://www.mint.hr/UserDocsImages/170605_TUB-HR_%20016.pdf (14.5.2017)
- Podatci DZS-a. Preuzeto s: https://www.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2016/07-01-04_01_2016.htm (26.5.2017.)
- Strategija razvoja općine Malinska – Dubašnica 2015.-2020., 22. Preuzeto s: https://bib.irb.hr/datoteka/799951.STRATEGIJA_RAZVOJA_OPCINE_MALINSKA_DUBASNICA.pdf (29.7.2017.)
- *T(u/ero)rizam grada* (7.1.2017.) <http://www.pinstudio.hr/post.asp?id=37B31233C3F1233B1C123> (20.7.2017.)
- Proračun grada Dubrovnika za 2017. Godinu. preuzeto s: https://www.dubrovnik.hr/uploads/20170703/Slu%C5%BEbeni_glasnik_broj_13_-_30._lipnja_2017..pdf (17.8.2017.)
- *Vallettska načela za očuvanje i upravljanje povijesnim gradovima, naseljima i urbanim područjima*. Preuzeto s: https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:tXX9ouIfZI8J:https://www.icomos.org/images/DOCUMENTS/Charters/vallettska_nacela_za_ocuvanje_i_upravljanje_povijesnim_gradovima.doc+&cd=1&hl=en&ct=clnk&gl=hr (12.6.2017.)
- Božo Benić u pismu Ministrici kulture RH Nini Obuljen Koržinek 31. srpnja 2017. godine. Preuzeto s: <https://www.liberoportal.hr/novost/2170/Vijesti/DRU%C5%A0TVO-ARHITEKATA-DUBROVNIK-ZATRA%C5%BDILO-ZA%C5%A0TITU-hotela-Pelegrin-u-Kuparima> (21.8.2017.)
- Mrduljaš Maroje *Treba li zaštititi Pelegrin u Kuparima? Taj je hotel „herojska gesta“ kakvoj je teško naći pandana*, Dubrovački vjesnik (16.8.2017.) Preuzeto s:

<http://dubrovacki.slobodnadalmacija.hr/zupanija/zupa/clanak/id/502044/treba-li-zastititi-pelegrin-u-kuparima-taj-je-hotel-herojska-gesta-kakvoj-je-tesko-naci-pandana> (22.8.2017.)

- <http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search> (20.11.2016.)
- <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=62763> (20.11.2016.)
- <http://whc.unesco.org/en/criteria/> (8.3.2017)
- http://www.icomos.org.tr/Dosyalar/ICOMOSTR_0209751001353671440.pdf (12.3.2016.)
- http://www.korcula-experts.com/hr/travel-trips/?&datsum_tot=na&page2=1&itemid=27 (19.3.2017.)
- <http://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=7242> (8.3.2017.)
- <http://www.dzpp.hr/zasticena-podrucja/zasticena-podrucja-u-hrvatskoj/zasticena-podrucja-u-hrvatskoj-nacionalne-kategorije-1137.html> (26.4.2017.)
- <http://mkt.unwto.org/sites/all/files/docpdf/unwtohighlights11enhr.pdf> (9.2.2016.)
- <https://www.hgk.hr/documents/aktualna-tema-turizam-u-20165899d9633ad81.pdf> (10.2.2016.)
- <http://www.istria-culture.com/rasa-grad-spomenik-i152> (24.3.2017.)
- <http://www.natura-histrica.hr/hr/> (13.2.2017.)
- <http://www.batana.org/hr/aktivnosti/novosti/aktualno/projekt-ekomuzej-batana-iz-rovinja-upisan-je-u-unesco-ov-registar-najboljih-praksi-ocuvanja-nematerijalne-kulturne-bastine-svijeta/> (13.2.2017)
- http://www.novolist.hr/Vijesti/Regija/node_1585/Modernizacija-ili-kulturocid-Hotel-Kvarner-nadograduje-kat?meta_refresh=true (22.4.2016.)
- http://www.novolist.hr/Vijesti/Regija/node_1585/Glas-opatijske-javnosti-Kvarner-nije-samo-hotel-vec-i-turisticki-spomenik (1.9.2017.)
- <http://www.icomos-hrvatska.hr/documents/1987%20Washingtonska%20povelja.pdf> (10.5.2017.)
- <http://www.ponikve.hr/sustav-prikupljanja-i-zbrinjavanja-otpada> (7.5.2017.)
- <http://www.marina-punat.hr/marina> (11.5.2017.)
- https://www.des.nh.gov/organization/divisions/water/wmb/coastal/trash/documents/marine_debris.pdf (21.3.2017.)
- <http://www.pomorskodobro.com/plava-zastava.html> (11.5.2017.)
- <http://www.blueflag.global/our-programme/> (11.5.2017.)

- https://www.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2015/04-03-04_01_2015.htm (13.5.2017.)
- <http://arhiva.nacional.hr/clanak/10970/rajski-otok-za-divlju-gradnju> (9.12.2016.)
- <http://www.vir.hr/index.php/component/k2/item/508-milijun-nocenja-senzacionalna-virska-turisticka-prica> (9.12.2016.)
- <http://arhiva.nacional.hr/clanak/10970/rajski-otok-za-divlju-gradnju> (9.12.2016.)
- <http://www.makarska-post.com/index.php/makarska-akcija-rucnici-komunalno-redarstvo-uvodi-red-na-plazi/> (5.7.2017.)
- <https://www.vecernji.hr/vijesti/trebaju-li-turizmu-novcane-kazne-za-golotinju-kakve-su-uvelinoyalja-i-dubrovnik-1082600> (27.3.2017.)
- <https://www.dalmacijadanas.hr/table-za-turiste-u-hvaru-izazvale-burne-reakcije-otocani-odusevljeni-dio-javnoti-ismijava-table> (27.3.2017.)
- <http://www.zadarskilist.hr/clanci/16052012/na-kornatima-cak-350-bespravnih-gradevina> (27.3.2017.)
- <http://whc.unesco.org/archive/2017/whc17-41com-18-en.pdf> (
- <http://www.slobodnadalmacija.hr/novosti/hrvatska/clanak/id/167429/vlasnik-objekta-na-kornatima-razapinju-me-zato-sto-sam-iz-zagreba> (27.3.2017.)
- <http://www.dzpz.hr/novosti/k/strane-invazivne-vrste-u-hrvatskoj-vrsta-mjeseca-grozdasta-kaulerpa-caulerpa-racemosa-1112.html> (9.6.2017.)
- <http://www.publicspace.org/en/prize/2006> (20.7.2017.)
- <http://dubrovackidnevnik.rtl.hr/vijesti/grad/dubrovniku-nedostaje-2-tisuće-sezonaca-konobara-bezuspjesno-trazimo-od-ozujka-ljudi-ne-zele-doci-zbog-ovoga> (21.6.2017.)
- <http://vijesti.hrt.hr/251227/ustavni-sud-presudio-u-korist-drustva-prijatelja-dubrovacke-starine> (12.6.2017.)
- <http://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/zidine-razdora-vrijedne-100-milijuna-kuna-godisnje/4451954/> (12.6.2017.)
- <http://dubrovacki.slobodnadalmacija.hr/zupanija/zupa/clanak/id/499898/ministrice-zastitite-hotel-pelegrin> (21.8.2017.)
- <https://www.liberportal.hr/novost/2170/Vijesti/DRU%C5%A0TVO-ARHITEKATA-DUBROVNIK-ZATRA%C5%BDILO-ZA%C5%A0TITU-hotela-Pelegrin-u-Kuparima> (21.8.2017.)
- <http://www.index.hr/vijesti/clanak/lijecnica-osudjena-za-unistavanje-spomnika-kulture-u-cavtatu/396910.aspx> (29.8.2017.)

- <http://dubrovackidnevnik.rtl.hr/vijesti/grad/pretrpio-brojne-devastacije-zavirite-u-unutrasnjost-nekad-jednog-od-najljepjih-ljetnikovaca-dubrovnika-foto> (29.8.2017.)
- <http://www.dulist.hr/pobrezje-teska-devastacija-prirode-okolisa-poput-one-na-solitudu/158147/> (29.8.2017.)
- <http://www.matica.hr/hr/446/ljetnikovci-predjela-gruz-u-dubrovniku-24407/> (29.8.2017.)

Izvori slikovnog materijala:

Slika 1.: <http://revitas.org/files/images/gallery/urbana-motovun01.jpg>

Slika 2.: <https://cdn.kroati.de/images/uploads/info/marina/marina-cervar-porat/marina-cervar-porat.jpg>

Slika 3.: http://izletipoistri.com/wp-content/uploads/2013/01/%C4%8Cervar-Porat_012.jpg

Slika 4.: http://arhiva.nacional.hr/img/9/f/a/9fa48779ccaa3f707d0ac373390ff9e9_700x550.jpg

Slika 5.: <http://imageshack.com/f/69/angiolina1.jpg>

Slika 6.: <http://www.lokalpatrioti-rijeka.com/forum/download/file.php?id=11032>

http://www.novilist.hr/var/novilist/storage/images/_aliases/fb_friendly_img/vijesti/regija/opatija/limeni-i-kontejner-nova-vizura-bajne-opatije/4053123-1-cro-HR/Limeni-kontejner-nova-vizura-bajne-Opatije.jpg

Slika 7.: <http://imageshack.com/f/69/angiolina1.jpg>

Slika 8.: foto iz arhiva KRI <http://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=6212&kdId=286262091>

Slika 9.: <https://i0.wp.com/www.liburnija.com/wp-content/uploads/2017/07/angiolina13.jpg?resize=620%2C330>

<http://www.fiuman.hr/wp-content/uploads/2017/07/Angiolina2-300x194.jpg>

Slika 10.: <http://images.opatija.net/rivijera/000003-023.jpg>

http://www.m97tours.com/slike/slike%20putovanja/Opatija/slatina_opatija_zrak.jpg

Slika 11.: Marko Skočić

Slika 12.: <http://radio.hrt.hr/data/album/00015823/8a8f812c45db81cc4f60.jpg>

Slika 13.: Google maps

Slika 14.: <http://hotelijeri.com/wp-content/uploads/2015/05/Haludovo-hotel-1.jpg>

<https://i.pinimg.com/originals/90/ad/cd/90adcdae73b7a097fc4bddaa2f5d3774.jpg>

Slika 15.: https://3.bp.blogspot.com/-fIQ-JdChpsM/WOpThWFy7_I/AAAAAAAAAdaE/3jVK-cIH9bk-CC0NrjX8inBRae1kze6MACLcB/s1600/Haludovo_Krk_Croatia_Must%2Bsee_abandoned%2Bplaces-1237.jpg

Slika 16.: https://c1.staticflickr.com/8/7458/13252655833_eceefb6504_b.jpg

Slika 17.: https://i.ytimg.com/vi/uP2M_OTwW-k/maxresdefault.jpg

Slika 18.: <http://pogledaj.to/wp-content/uploads/2013/06/povijesne-fotografije-@ccn-images-21.jpg>
<https://i1.wp.com/muf.com.hr/wp-content/uploads/2016/06/betonski-krvavica1.jpg?resize=960%2C540>

Slika 19.: http://kronika.hr/web/wp-content/uploads/2015/09/odmaraliste_krvavica_04.jpg
https://media.balkanist.net/2013/08/Krvavica_Childrens_KukuMag2.jpg

Slika 20.: <http://www.telegram.hr/wp-content/uploads/2016/12/Screen-Shot-2016-12-18-at-23.22.48-656x365.png>

Slika 21.: <http://www.korculainfo.com/gallery/vintage-luggage-labels/lagel-tucepi-hotel-jadran1/>

Slika 22.: <http://pogledaj.to/wp-content/uploads/2015/11/512.jpg>

Slika 23.:
http://slobodnadalmacija.hr/Portals/0/Images/2016/TUI_BLUE_Jadran_by_night_with_Tucepi_in_the_background.JPG

Slika 24.: <http://pogledaj.to/wp-content/uploads/2015/11/141.jpg>

<http://pogledaj.to/wp-content/uploads/2015/11/104.jpg>

<http://www.journal.hr/wp-content/uploads/2017/07/hotel-jadran-13.jpg?x21908>

Slika 25.: <http://pogledaj.to/wp-content/uploads/2012/03/vir-ezadar.jpg>

Slika 26.: <https://www.otok-vir.info/apartmani/apartmani-barisic/foto-001-apartmani-barisic-otok-vir.jpg>

Slika 27.: <https://www.ta-leut.hr/images/slider/Vir.jpg>

Slika 28.: <http://www.njuskalo.hr/image-bigger/nekretnine/brac-povlja-uvala-tocinjak-vila-prvi-red-more-slika-25565904.jpg>

Slika 29.: <http://zadarski.slobodnadalmacija.hr/Archive/1572/2016/05/06/DSCN0449.JPG>

Slika 30.: <http://www.arbela.eu/userfiles/upload/images/destinacije/ugljan/kukljica-190r640.jpg>

Slika 31.:
http://www.dubrovniknet.hr/mdata2014/1494944723_145_velika_ponta%20cavtat%20devastacija%2002.jpg

Slika 32.: <http://www.infozadar.net/gladusa/kanalizacija/prije4b.jpg>

Slika 33.: http://www.infozadar.net/gladusa/kanalizacija/0406/IMG_20130604_171047.jpg

Slika 34.: http://www.jutarnji.hr/incoming/rucnici_plaza5-030817jpg/6444088/alternates/LANDSCAPE_680/rucnici_plaza5-030817.jpg

Slika 35.: https://farm8.staticflickr.com/7679/17289677525_fdbc63fba7_b.jpg
<http://xn--hammerle-5wa.name/wp-content/uploads/2012/07/ravni-zakan1.jpg>

Slika 36.: https://www.antenazadar.hr/wp-content/uploads/2017/01/Pozdrav-Suncu.jpg?x50002pinija.hr/assets/cms_page_image/cms_page_155_details_original.jpg

Slika 37.: http://www.slobodnadalmacija.hr/Archive/images/2015/11/27/Novosti/zalazak_zadar7-250815.jpg

Slika 38.: <http://cdn.dubrovniknet.hr/data/1392968157m245.jpg>

Slika 39.: <http://agencijanova.ba/wp-content/uploads/2014/06/dubrovnik.jpg>

Slika 40.: http://dubrovackidnevnik.rtl.hr/datastore/imagestore/original/1398515476IMG_9886.jpg

Slika 41.: <http://plavakamenica.hr/wp-content/uploads/2016/08/a-360.jpg>

Slika 42.: http://www.dubrovnik-riviera.hr/images/kupari_oko1930.jpg

Slika 43.: http://strangeabandonedplaces.com/wp-content/uploads/2015/02/IMG_2615.jpg

Slika 44.: <http://pogledaj.to/wp-content/uploads/2016/08/8-hotel-grand-dubrovnik.jpg>

Slika 45.: <http://cdn.dubrovniknet.hr/data/1391809550m153.JPG>

Slika 46.:
<http://s3.transloadit.com.s3.amazonaws.com/4b30ae61b7c84e42b6be045272ec3211/0e/542060fc0111e68f65992c1e86f81b/hotel-pelegrin-11-A.jpg>

Slika 47.: <http://www.oris.hr/files/g/1-845/540x360-9/oris01.jpg>

Slika 48.:
http://cdn.dubrovniknet.hr/mdata2014/1481456806_439_velika_hotel%20pelegrin%20kupari%2019.jpg

Slika 49.: <http://pogledaj.to/wp-content/uploads/2016/12/3-11.jpg>

Slika 50.: http://www.ratsnruins.co.uk/uploads/8/7/6/2/8762571/_6149626_orig.jpg

Slika 51.: <http://static.messynessychic.com/wp-content/uploads/2013/08/kupari3-e1377257603371.jpg>

Slika 52.: <http://i.imgur.com/C7A79.jpg>
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/8/85/Kupari_-_destroyed_hotel_Gori%C4%8Dina_1.JPG/768px-Kupari_-_destroyed_hotel_Gori%C4%8Dina_1.JPG

Slika 53.: <https://i.pinimg.com/originals/af/e3/57/afe3579f79bbe05b60b59c93134a86c5.jpg>

Slika 54.: <http://sometimes-interesting.com/wp-content/uploads/2016/09/Grand-Hotel-Lopud-vintage-postcard-720x536.jpg>

Slika 55.: https://c1.staticflickr.com/9/8006/7234480072_7b89b74f95_b.jpg

Slika 56.: <http://www.oris.hr/files/g/1-1357/540x360-9/11.jpg>

Slika 57.: http://www.wolfgangthaler.at/projekte/youarch/promo/20-0129_09c.jpg

Slika 58.: <http://www.oris.hr/files/g/1-1079/540x360-9/04.jpg>

Slika 59.: https://lh6.googleusercontent.com/-VUh9lw_S2sQ/VOhPkpXHisI/AAAAAAAAAWw/L-hqRDc_tvA/w639-h680/Villa%2BVesna%2B1.jpg

Slika 60.:

http://cdn.dubrovniknet.hr/mdata2014/1471660768_490_velika_Vila%20Aurora%20190816%20naslovena.jpg